

Besættelsesforskningen 1995-2001

EN NATIONAL ELLER EN IDEOLOGISK HISTORIESKRIVNING?

AF

PALLE ROSLYNG-JENSEN

Antallet af udgivelser med besættelsestiden som emne er i de sidste 5-6 år accelereret, også uden at der har været spektakulære mindedage på kalenderen, og en række af disse udgivelser har været udgangspunkt for omfattende debatter i dagspressen. I betragtning af, at der ofte høres beklagelser over den danske befolknings svagere historiske bevidsthed, og over at aktuelle samfundsdebatter foregår uden en tilstrækkelig historisk dimension, så er det klart, at den fortsatte interesse for besættelsestiden både i den brede samfundsdebat og blandt historikerne må være udtryk for aktuelle samfundsmæssige »behov«, hvor netop denne periode udgør et reservoir for bevidsthedsdannelse og diskussion af samfundsorganisering eller for en historisk forankret legitimering af synspunkter og ideologisk udvikling.

Hvis vi skal søge at etablere de kriterier, som besættelsestiden vurderes ud fra aksiomatisk eller i mere sjældne tilfælde på det bevidste plan, så er det tydeligt, at mange af skrifterne indeholder både en national og en politisk-ideologisk synsvinkel, andre kun den ene af dem og nogle selvfølgelig hverken den ene eller den anden.

Det sidste først; der har stadig været huller at udfylde med henblik på grundlæggende viden om det danske samfunds opdeling og organisering under besættelsen både i det politiske liv, i kultur- og organisationsliv, i modstandsbevægelsen og i erhvervslivet, og der er i perioden udgivet en del værker, som indskrænker sig til at løse denne opgave.¹

¹ I 1995 påpegede Aage Trommer, hvor en del af hullerne lå, og nogle af dem er siden udfyldt. Trommer: Hvad har vi nået og hvad mangler vi, Knud J.V. Jespersen og Thomas Pedersen (red.): Besættelsen i perspektiv. Bidrag til en konference om besættelsestiden 1940-1945, Odense Universitetsforlag 1995, s. 11-26.

En stor del af besættelseslitteraturen kan imidlertid vurderes ud fra en bredere synsvinkel. Det er min påstand, at besættelsestiden fortsat er afgørende for det danske nationale projekt eller danskernes nationale identitetsdannelse. Den oprindelige version, hvor den traditionelle nationalstat er tilpasset et samfund byggende på moderne arbejdsdeling, blev udformet i årene efter besættelsen og var domineret af påstande om viljen til nationalt forsvar, evnen til at stå sammen over for den stærke fjende og evnen til at mobilisere sammenhold om nationens opretholdelse og forsvar; af og til suppleret med påstande om evnen til socialt sammenhold i nationale og sociale krisesituationer.

Nyere besættelsesbøger og besættelsesdebat anvender ofte det nationale på en anden måde. Besættelsestiden skal demonstrere eller sætte under debat sammenhængskraften i det danske samfund, den nationale omsorg for de svage, viljen til at drage alle befolkningsgrupper med ind i det nationale fællesskab, evnen til at bidrage til en humanitær præget omsorg og et humanitært fællesskab og dermed udvise et globalt ansvar, når kampen om menneskerettigheder og demokrati står på dagsordenen. Problemstillinger, som placerer det nationale i en meget bredere ramme og som er med til at formulere aktuelle samfundsmæssige mål, som den enkelte kan identificere sig med. På disse områder er besættelsestiden og fortolkningen af den fortsat central, og stærke aktuelle problemer omkring den nationale identitetsdannelse med deltagelse i europæisk politisk og økonomisk integration, en globaliseret massekulturs dominans og en tendens i retning af større kulturel og etnisk diversitet er derfor en af forklaringerne på den fortsat meget høje profil, som besættelsesforskningen har i både den historisk-faglige og den almene offentlighed. Besættelseshistorikere placerer sig ikke udenfor eller over denne debat, selv når de vil afmytologisere forestillingerne om den national enhed eller danskernes demokratiske sindelag under besættelsen. Det er klart, at de dermed også har placeret sig selv sig i forhold til det nationale projekt gennem afmytologiseringen.²

Den anden hovedsynsvinkel, som store dele af besættelsesforskningen kan vurderes ud fra, er den politisk-ideologiske, der fortsat har sit udgangspunkt i den kolde krig og kampen mellem højrefløj og venstrefløj, hvor præmisserne trækkes tilbage til besættelsestiden. Kampen

² Claus Bryld og Anette Warring har anvendt begreberne myte og mytologisering i analysen af besættelsestiden og synet på den jvfr. Claus Bryld og Anette Warring: *Besættelsestiden som kollektiv erindring*, Roskilde Universitetsforlag 1998. Deres eget udgangspunkt formulerer de ud fra demokratiske hensyn, se f.eks. de samme, *Politiken* 28.8.1998. Her kan der dog være et behov for at specificere det demokratiske udgangspunkt.

om fortiden bliver dermed til en diskussion om på den ene side kommunisternes og venstrefløjens og på den anden side det borgerlige Danmarks demokratiske og/eller nationale svigt eller tilsvarende demokratiske og nationale fortjenester.

Debatten om venstrefløjens skyld og ansvar har været centreret om DKP's position og hensigter under besættelsen, dets demokratiske orientering, forholdet til Sovjetunionen og de kontrafaktiske spekulationer om, hvordan DKP og kommunisterne ville have reageret, hvis det havde været sovjetiske tropper og ikke engelske, der var kommet til Danmark i maj 1945. Oveni lægges den ikke-kommunistiske venstrefløjs manglende lyst og vilje til at tage stilling til kommunisternes dagsorden og demokratiopfattelse. Den debat er fortsat i fuld gang, som det vil blive vist nedenfor.

På den anden side står opgøret med det borgerlige Danmarks forhold til både det demokratiske og det nationale. Det er efterhånden klargjort i forskningslitteraturen, men absolut ikke i den almene offentlighed, at den borgerligt-nationale kultur før og under besættelsen indeholdt elementer, som var relativt centrale i nazisternes og fascisternes verdensanskuelse, og som disse bevægelsers nederlag, udskillelse og dæmonisering efter 1945 gjorde det umuligt at have med i de borgerlige partiers ideologiske og kulturelle grundlag. Det blev derfor af al magt undertrykt og bortforklaret, at førerdyrkelse, elitetænkning, raceforestillinger, eugenik, handlingsdyrkelse og nationale bedreværdsforestillinger var helt almindelige og udbredte dele af det borgerlige Danmarks grundlag indtil 1940'erne (og for visse kategoriers vedkommende f.eks. eugenik også en del af Socialdemokratiets grundlag).³ Redegørelsen for dette grundlag og dets udtryksformer og betydning er et stykke historisk udredningsarbejde, men det indgår også i det koldkrigs-baserede opgør, som en del af venstrefløjens svar til højrefløjens.

Besættelsestiden satte en række nationale og demokratiske problemstillinger på spidsen. Derfor er besættelsen på mange måder også fortsat den bedste historiske eksempelsamling til at vurdere en række nationale og politisk-ideologiske problemstillinger ud fra. Hertil kommer, at der er gode historier knyttet til besættelsestiden, og det narrative element er vigtigt for enhver historieskrivning. Standpunkter og vurderinger har under besættelsen konsekvenser, der kan føre til død eller ødelæggelse, dom og vanære, mens de samme problemstillinger i f.eks.

³ For eugenikkens vedkommende se: Lene Koch: Racehygiene i Danmark 1920-56, Gyldendal 1996. En række af de øvrige kategorier er behandlet f.eks. i Henrik Lundbak: Staten stærk og folket frit. Dansk Samling mellem fascisme og modstandskamp 1936-47, MTF 2001.

1970'erne, som er den anden store aktuelle historiske diskussionsmark på et politisk-ideologisk grundlag, må nøjes med eksempler på stillingtagen til begivenheder i ofte fjerne lande eller at udrede debatstandpunkter, hvor der sjældent var nogen afgørende konsekvenser af synspunkterne.

Denne oversigt er en fortsættelse af min oversigt over aktuel besættelsesforskning i *Historisk Tidsskrift* 1995 – og skal ses i forlængelse af denne, dvs. oversigten indskrænker sig til litteratur om besættelsestiden fra sidst i 1995 til og med 2001.⁴ Litteraturen fra denne periode vil blive karakteriseret og placeret ud fra en række analytiske opdelinger og temaer.

Besættelsens »mulighedsåbninger«

Besættelsesordningen den 9. april tilstræbte, at det danske samfund fortsat fungerede under så høj grad af normalitet som overhovedet muligt. Formelt set var besættelsesmagten accepterede gæster, der overtog det ydre forsvar mod trusler fra England og andre fremmede magter. De mindre problemer, der kunne opstå i forbindelse hermed, måtte selvfølgelig løses ad diplomatisk vej over det tyske udenrigsministeriums repræsentanter i Danmark og det danske udenrigsministerium, med det militære område som eneste væsentlige undtagelse. Realia var som bekendt anderledes. Som endelig beslutningsfaktor på toppen af det danske beslutningssystem inden for alle områder sad besættelsesmagten, der ud fra sine prioriteringer og behov kunne gribe ind i danske instansers beslutninger og fastlægge fordelingen af værdier i det danske samfund på områder, hvor den fandt det vigtigt at gribe ind. Grænsen for, hvor og hvornår den fandt det nødvendigt, forskød sig besættelsestiden igennem.

Det betød, at der i det ellers gennemorganiserede danske samfund anno 1940 opstod uventede og pludselige »mulighedsåbninger« for nye grupper, enkeltpersoner etc.⁵ Med det pludselige skred i place-

⁴ Befrielsesjubilæet og den nyeste besættelseslitteratur. Idealister og »materialister« i besættelsesforskningen, *Historisk Tidsskrift* bd. 95, 1995, s. 367-398.

⁵ Mulighedsåbning er en oversættelse af: Windows of Opportunities. Begrebet er udviklet i international politik og politologi og skal forklare bl.a. politiske forandringer i forbindelse med regimeskift som f.eks. revolutioner. Bac.scient.pol. Maja Aasted har i en anden sammenhæng introduceret begrebet for mig. Se bl.a. Andrew P. Cortell og Susan Peterson: *Altered States: Explaining Domestic Institutional Change*. *British Journal of Political Science* 29, 1999 s. 177-204 og Graham T. Allison m.fl.: *Window of Opportunity. From Cold Wave to Peaceful Competition in US-Soviet Relations*. Harper 1989.

ringen af den yderste autoritet i det danske samfund kom der også dybtgående forandringer i de ledende magtgruppers definition af deres mål, forandringer i hvilke midler der kunne give indflydelse og forandringer i disse magtgruppers evne til at legitimere deres positioner. På den baggrund kunne grupper, der søgte indflydelse, men hidtil havde været placeret i andet geled, se muligheder for at udnytte den nye situation. Blandt de mest oplagte af sådanne grupper i besættelsens første år var højreorienterede erhvervsfolk samlet i f.eks. Højgaard-kredsen og Danmarkskredsen, der i løbet af sommeren og efteråret 1940 så muligheder for at rulle den parlamentariske statsform domineret af især Socialdemokratiet tilbage. Målet var, at den økonomiske industri- og handelselite, der havde mistet indflydelse siden især 1929, hermed skulle vinde det tabte tilbage. Frustrationen over besættelsen den 9. april, angrebene på forsvarspolitikken i 1930'erne, kongemagtens tvetydige stilling i den parlamentariske praksis og i sidste instans postulatet om bedre at kunne forsvare de nationale interesser i forhold til besættelsesmagten var løftestænger for at skabe indflydelse – hjulpet af et ideologisk klima, hvor 1930'ernes krav om en stærkere stat og en korporativ præget statsform havde vid udbredelse i borgerlige kredse. En række andre højreradikale grupper anvendte andre metoder, heraf nogle en direkte kontakt til besættelsesmagten. På et senere tidspunkt var det klart, at også den øgede tilslutning til DKP havde bund i muligheder opstået gennem sådanne skred i de eksisterende gruppers position og muligheder for at fastholde en overbevisende definition af deres evne til at varetage deres hidtidige tilhængergruppers interesser.

En del af den nyeste besættelseslitteratur kan placeres ud fra synsvinklen om de eksisterende magtgruppers forsøg på forsvar af deres positioner og indflydelse og konkurrerende elitors forsøg på udnyttelse af »mulighedsåbninger«, som besættelsen og de ændrede politiske, økonomiske og sociale vilkår gav. På det politiske felt var Socialdemokratiet i centrum, men i et vist omfang stod også de øvrige store partier bag den eksisterende magtstruktur og det politiske system. Synsvinklen er enten magtgruppernes forsøg på at camouflere deres indsats under dække af deltagelse i det nationale projekt, eller at disse magtgrupper anvendte demokratisk tvivlsomme metoder, begge synsvinkler passer ind i henholdsvis den nationale og den politisk-ideologiske synsvinkel, der er nævnt ovenfor.

Niels Wium Olesen viser i sin analyse af det systemloyale illegale blad »Frihed«, udgivet af yngre socialdemokrater som Jens Otto Krag, Hans og Per Hækkerup og Victor Gram, vigtige sider af den socialdemokrati-

ske strategi i de sidste besættelsesår.⁶ Kampen om opinionen kunne ikke føres gennem dagspressen, i radioen eller ved offentlige møder. Derfor måtte Socialdemokratiet også med i den illegale presse for at få sine synspunkter frem. Det fremgår klart, at Socialdemokratiet herved ikke så sig som en del af en samlet national bevægelse, men opfattede sig som stående i et konkurrenceforhold til Frihedsrådet og bevægelserne bag det. Socialdemokraterne var sig bevidst, at de ikke skulle gå i åben polemik med modstandsbevægelsens folk, men fremstille deres indsats som et supplement til den åbne modstand. Udsendelsen af »Frihed« er derfor ikke på nogen måde rettet mod besættelsesmagten, men tjener til en profilering af de socialdemokratiske synspunkter og en taktisk placering af Socialdemokratiet. Det er herved klart, at Socialdemokratiet allerede inden maj 1945 ud fra klare taktiske præmisser var i gang med at etablere billedet af en national enhedsfront, der omfattede både modstandsbevægelsen og de samarbejdende partier. Det kan næsten ikke formuleres mere åbenhjertigt, end det blev gjort i et brev fra Jens Otto Krag til Hans Hækkerup den 13. juli 1944: »... Men vilde det ikke være forsigtigst og klogest at undgå at komme i åben krig med »Frihedsbevægelsen« – ja om muligt at nå at neutralisere denne bevægelse... Her er Buhl jo vort store nummer. F.eks. synes jeg at den opfattelse, at det var Buhl, der på det rigtige tidspunkt bragte folkestrejken til en sejrrig afslutning *efter forhandling med Frihedsrådet*, er en gavnlig opfattelse. Dette ganske uanset om den er rigtig. De legale og illegale kræfter har da stået solidariske...«⁷

Søren Mørch har i sin nyeste bog med bidrag til den brede historiskrivning, hvor der sigtes på en folkeliggørelse af Danmarks politiske historie i det 20. århundrede, også taget emner fra den politiske besættelseshistorie op.⁸ I bogen »24 statsministre« er Stauning, Vilhelm Buhl og Scavenius blandt de mest fyldige og indlevede biografier.

Besættelsestiden er så afgjort ikke den periode, hvor Stauning skabte sig sit myteomspundne navn og sin position i opbygningen af det folkelige Danmark og etableringen af Socialdemokratiet som statsbærende parti, så er det ikke her Søren Mørch ser det nationale projekt udstrakt til arbejderklassen, snarere tværtimod. Vilh. Buhl, hvis liv og virke var præget af en asketisk livsførelse, magtpolitisk realitetssans og en vis kynisme, er næppe heller Søren Mørchs helt. Scavenius er om nogen den store kyniker i dansk politik i denne periode, alligevel er Søren

⁶ Niels Wium Olesen »Frihed« – historien om et illegalt socialdemokratisk blad, Johnny Lauersen m.fl. (red.): I tradition og kaos, Aarhus Universitetsforlag 2000, s. 161-202.

⁷ Niels Wium Olesen a.a. s.192.

⁸ Søren Mørch: 24 statsministre, Gyldendal 2000.

Mørch en relativt stor beundrer af ham, og især klogskab er, hvad han finder beundringsværdigt. De praktiske resultater under besættelsen heraf blev, at den danske befolkning på det nære plan blev skånet for idealisternes offertænkning og nationale forestillinger løsrevet fra den brede befolknings vilkår. Søren Mørch skjuler dog ikke, at selv Scavenius af og til tog fejl ved ikke at indkalkulere opinionen som en faktor af væsentlig betydning. Han slutter biografien med et Erik Eriksen-citat om, »at vi i Danmark kun havde haft én politiker, der fortjente prædikatet »statsmand« – og det var Scavenius«. Det hører med, at det sagde Erik Eriksen eller andre fra det etablerede beslutningstagerlag ikke offentligt.⁹

Hans Hedtoft var under besættelsen central for udviklingen i Socialdemokratiet og de samarbejdende partiers strategi under besættelsen. Leif Thorsens Hedtoft-biografi beskriver udmærket Hedtofts gerninger og indsats under besættelsen, men omtalen af Hedtofts syn på Frihedsrådet og hans strategi er harmoniserende. Hos Leif Thorsen hedder det: »Hedtofts holdning til Frihedsrådet var som nævnt ambivalent. Hans sympati for dets anti-nazistiske ... kamp var uomtvistelig. Men (han) ... var imod det selvgroede, selvbestaltede, selvrådige, noget u håndgribelige som var Rådets særkende«. ¹⁰ Ikke mindst Hans Kirchhoff har påvist, at Hedtofts syn på Frihedsrådet ikke var spor ambivalent. Rådet var en politisk modstander, som det gjaldt om at udmanøvrere, og ledelsen af de illegale aktiviteter, som Rådet stod for, ønskede han antagelig helst placeret i organer, som de samarbejdende partier havde større indflydelse på. Også Carl Erik Andresen har i en kortere biografisk skitse af Hedtoft under besættelsen placeret denne mellem politik og modstand. Ordet ambivalens ville Carl Erik Andresen også kunne have anvendt, men heller ikke her er der tilstrækkelig basis herfor i dokumentationen. ¹¹

Det politiske establishment har dog generelt ikke været i centrum for forskningens og historieskrivningens opmærksomhed i denne periode. Hvis vi udvider synsfeltet til det bredere politiske miljø bag de ledende politikere i de store partier, f.eks. den politiske dagspresse, de brede folkelige organisationer og statsadministrationens topledere, så dukker der yderligere et par skrifter op, og det samlede billede af dette miljøes situation under besættelsen er entydigt, at eliten/beslutningstagermil-

⁹ Søren Mørch a.a. s. 217.

¹⁰ Leif Thorsen: Hans Hedtoft. En biografi, Odense Universitetsforlag 1998, s. 87.

¹¹ Carl Erik Andresen: Hans Hedtoft _ balancegang mellem politik og modstand, i: Niels Wium Olesen: Mennesker, politik og besættelse, Historisk Samling fra Besættelsestiden 1940-45, 1996, s. 136-175.

jøet var alvorligt presset i deres evne til at håndtere ledelsen af det danske samfund og sikre deres institutioner fremtidige positioner, »mod-eliterne« havde tydeligvis muligheder, de ikke havde haft tidligere.

Udenrigsministeriets topfolk var blandt besættelsestidens vigtigste aktører, og Nils Svenningsen var en central person for gennemførelsen af den danske tilpasningspolitik. I sit otium har Viggo Sjøqvist biograferet ham, og det forekommer naturligt oven på hans bøger om Erik Scavenius og P. Munch.¹² Den nyeste biografi befinder sig i samme univers, har stort set samme synspunkter på den gennemførte tilpasningspolitik og vurderer Svenningsen højt på grund af hans professionalisme, hans kølige jugement og hans evne til at indgå kompromiser og nå resultater. I forhold til de to andre biografier er bogen om Svenningsen temmelig tynd. Hans liv, virke og udvikling gennemgås, men i hvilket omfang han personligt udøvede indflydelse på de mange væsentlige afgørelser, han er med til, når bogen ikke frem til. Det kan skyldes, at Nils Svenningsen i så høj grad var professionel embedsmand, at han dækkede over egen indflydelse og lod politikerne fremtræde, så de fik ære, skyld og ansvar. Bogen lover, at også politikerne Svenningsen vil blive behandlet og herved menes selvfølgelig de 19 måneder som chef for departementschefsstyret. Et indblik i hans bredere synspunkter på værdifordelingen og magtspørgsmålet i denne periode får vi dog ikke. Også i denne periode fremtræder han som embedsmanden. Hertil kommer, at Svenningsen stort set ikke har efterladt sig kilder, der gør det muligt at komme ind bag hans virke i en institutionel sammenhæng.

Svenningsen mente, at Danmarks politik efter den 5. maj 1945 stort set ville have været den samme, hvad enten modstandsbevægelsen havde været der eller ej. »Forhandlingspolitikken« i Svenningsens udgave var den objektivt rigtige politik, som embedsmændene havde pligt til at føre ud i livet i politikernes fravær. Forklaringen på denne dybt rationalistiske grundholdning fjernt fra tidens følelsesprægede nationalromantik finder Sjøqvist i Svenningsens baggrund som naturaliseret dansker med svensk baggrund. Denne tese er kritiseret af Bo Lidegaard, der peger på, at også Henrik Kauffmann, der havde helt andre grundholdninger til »forhandlingspolitikken« havde en baggrund som naturaliseret dansker.¹³

¹² Viggo Sjøqvist: Niels Svenningsen. Embedsmanden og politikerne. En biografi, Christian Ejlers Forlag 1995.

¹³ Bo Lidegaard: Nils Svenningsens anfægtelse, Historisk Tidsskrift 1995, bd. 95, s. 184-194.

Genstanden for Bo Lidegaards biografi, Henrik Kauffmann, er en helt anderledes farverig, udadvendt, ja ligefrem selvhævdende diplomat, og det i en sådan grad, at han balancerede på kanten af vanære og udstødelse. Bo Lidegaard konkluderer, at Kauffmann handlede selvrådigt og ud fra en mere internationalistisk opfattelse end den, der var dominerende hjemme i ministeriet, hvor f.eks. Svenningsen skulle repræsentere en grundholdning skabt i skyggen af det dansk-tyske forhold. At Kauffmann overlevede i sin stilling som gesandt i Washington og endda udnævntes til minister og dansk repræsentant ved San Francisco-konferencen trods loyalitetsbrud og måske en tvivlsom varetagelse af de danske langsigtede interesser i f.eks. Grønlandsspørgsmålet, viser, dels den personlige magtposition han havde skabt sig ved at imødekomme de amerikanske interesser, dels hvor langt de politiske partier var villige til at gå for at imødekomme Frihedsrådet, når blot ikke de afgørende magtpositioner i Danmark var truet. Bo Lidegaard har høstet meget ros for sin velskrevne fremstilling, men hans udlægning af de to linjer i dansk diplomati har ikke overbevist alle.¹⁴

I 1997 gennemgik Bo Lidegaard de øvrige danske diplomatiske repræsentationer, der brød med samarbejdsregeringen, og her konkluderer han udglattende, at både de uafhængige diplomater, der brød med København og reelt lagde sig under Kauffmanns ledelse, og de diplomater, der forblev loyale overfor regeringen, handlede ud fra en personlig vurdering af, hvad der bedst tjente danske interesser, snarere end de tog stilling for eller imod samarbejdsregeringens linje i forhold til besættelsesmagten.¹⁵ Bo Lidegaard har hermed skabt fælles fodslag i udenrigstjenesten bag det nationale projekt og institutionelt betonet udenrigstjenestens betydning for at beskytte danske interesser og dermed opretholde status quo.

Hal Koch hørte vel ikke udpræget til den danske venstrefløj, om end der ikke er tvivl om, at hans demokratibegreb kommer venstrefløjen nærmere end højrefløjen. Hans insisteren på den demokratiske samtale

¹⁴ Bo Lidegaard: *I Kongens Navn. Henrik Kauffmann i dansk diplomati 1919-1958*, Samleren 1996. Se desuden anmeldelser af Carl-Erik Gemzell: *En alternativ opfattelse i dansk udenrigspolitik? Kauffmann som Diplomat*, Historisk Tidsskrift bd. 97, 1997, s. 454-479, Finn Løkkegaard: *Povl Bang-Jensen i det danske gesandtskab i Washington under den anden verdenskrig*, Historisk Tidsskrift bd. 97, 1997 s. 480-511, Erik Beukel, *Historie* 1997, s. 318-331 og Henning Poulsen, *Historie* 1998, s. 173ff. Især Gemzells anmeldelse har en tilbundsående kritik af tesen om de to linjer i dansk udenrigspolitik. Bo Lidegaard har et svar hertil, Bo Lidegaard: *Et andet syn på dansk diplomati*, Historisk Tidsskrift bd. 97, 1997, s. 512-526.

¹⁵ Bo Lidegaard: *Danmarks uafhængige udenrigstjeneste 1940-1945*, Historisk Tidsskrift 97, 1997, s. 41-79.

og kompromiset som basis for det politiske var og er alligevel ikke helt nem at indplacere i en dikotomisk opdeling i højre- og venstrefløj. Hans Sode-Madsen skildrer Hal Kochs planer for en politisk ungdomsopdragelse, der skal fungere harmoniserende og samlende i det danske samfund.¹⁶ Hal Koch insisterede på det folkelige og på uddannelse som forudsætning for demokrati, og det betød, at han blev placeret uden for de grupper og problemstillinger, der kom til at dominere både de sidste besættelsesår og efterkrigstiden. For de fleste professionelle politikere gav det ingen mening at tale om demokrati og folkelighed uden at tale om, hvem der skulle have den politiske magt, og om hvordan goderne skulle fordeles. Hal Kochs nationale projekt var derfor mest til de første besættelsesårs demokratiske samling og den højtflyvende nationale retorik og senere til de pæne festtaler i forsamlinger, hvor alle grupper i det danske samfund var repræsenteret. Hal Koch placerede sig selv nationalt og demokratisk, begge dele uden at markere et politisk-ideologisk standpunkt. Sode-Madsen behandler hans virke ud fra hans egne præmisser, hvorfor vi her forbliver i den nationale optik.

De store københavnske bladhuse befandt sig anderledes nær ved magtens centrum i det danske samfund end Hal Koch, og deres ageren før, under og lige efter besættelsen er et vigtigt element i historien om modstandsbevægelsens nederlag og de politiske partiers genetablering efter besættelsen, men er også central for udformningen af vigtige samfundsgruppers reaktion på og forsvar mod nazismen i 1930'erne og perioden 1940-42. Det Berlingske Hus har som jubilæumsskrift ladet Rasmus Kreth udarbejdet en skildring af de Berlingske blade i perioden 1933-1945. Det er der kommet en åbenhjertig og oplysende skildring ud af, der på dette særlige område belyser tilpasningspolitikens vilkår.¹⁷

Titlen er »Pilestræde under Pres«, og i første omgang kommer presset fra den P. Munch'ske pressepolitik med de velkendte sammenkomster i Udenrigsministeriet, hvor redaktørerne blev formanet om at vise tilbageholdenhed overfor Tyskland og dets ledere. Senere, under besættelsen, fulgte en tilpasning gennem instrukser og eftercensur fra Udenrigsministeriets Pressebureau, herunder måtte en del skribenter fjernes efter direkte tysk krav. Berlingske Tidende var ikke kun under pres udefra, i perioder udviste bladet på egen hånd aktiv forståelse over

¹⁶ Hans Sode-Madsen: Hal Koch og ungdommens opdragelse til demokrati 1940-45, H. Dethlefsen og H. Lundbak (red.): Fra mellemkrigstid til efterkrigstid, 1998, Museum Tusulanums Forlag, s.297-331.

¹⁷ Rasmus Kreth: Pilestræde under pres. De Berlingske Blade 1933-45, Gyldendal 1998.

for det nye styre i Tyskland og den nazistiske ideologi. Det gjaldt ikke mindst bladets korrespondent i Berlin i de første år af 1930'erne. Senere blev der skabt antinazistisk legitimitet gennem bladets markante antinazistiske skribent, Nicolaj Blædel, indtil der blev sat bom for hans virksomhed både af bladets egen ledelse og af besættelsesmagten. I de første besættelsesår var Berlingske Tidende mere tilpasningsorienteret end de fleste andre større dagblade, og især chefredaktøren Svend Aage Lund fik i maj 1945 problemer i kraft af denne vidtgående tilpasningspolitik. Han blev stillet for en intern æresret, men bevarede sin stilling trods kritiske bemærkninger til hans virke. Berlingske Tidende balancerede i perioden mellem en udpræget støtte til de samarbejdende partier, når det var sabotagen og venstrefløjen, der truede den etablerede orden, og en vis støtte til systemforandrere, f.eks. i forbindelse med kravene om regeringsomdannelse med optagelse af upolitiske ministre i sommeren 1940. Det er klart, at med det politiske klima i 1945 og årene derefter har man på Berlingske Tidende hellere villet huske på Nicolai Blædels artikler end på de beundrende korrespondentberetninger fra Berlin i 1933-34. Rasmus Kreth har begge historier med i samme omfang, og hans bog er derfor et eksempel på, at nyvurderinger ikke behøver at flytte en undersøgelse af en central borgerlig aktør fra en demaskering af dens deltagelse i det nationale projekt til en udhængning i politisk-ideologisk sammenhæng.

At Berlingske Tidendes tilpasning og dilemmaer ikke har udgjort et særtilfælde, viser en artikel, som Rasmus Kreth har skrevet sammen med Réne Rasmussen om de tyske forsøg på at påvirke dansk presse i 1930'erne. Først blev pisken anvendt mod Flensborg Avis og Jakob Kronika og senere guleroden med en propagandarejse for 30 danske avisredaktører. Socialdemokratiske blade havde ikke fået en invitation, og det havde Nationaltidende og Berlingske Tidende heller ikke. For Berlingske Tidendes vedkommende spillede Nicolaj Blædels virksomhed sikkert en rolle. De danske redaktører kan næppe have været uvidende om, at de deltog i en officielt støttet propagandatur med indkvartering på det berlinske paradehotel Adlon og møder med højtplacerede parti- og statsrepræsentanter. Den tyske presseattaché var godt tilfreds med de artikler i dansk presse, der kom ud af turen, og Kreth og Rasmussen fremhæver Jyllandsposten som den avis, der gik længst i retning af formuleringer i værternes ånd.¹⁸

¹⁸ Rasmus Kreth og Réne Rasmussen: En mønsteravis og en propagandarejse, Johnny Lauersen m.fl. (red.), i: I tradition og kaos, 2000. Yderligere om Jyllandsposten holdning til det nazistiske Tyskland i: Søren Toft Hansen: Mellem demokrati og diktatur. Jyllandsposten i 1930'erne, Historie 1997, s. 281-317.

Det er ikke vanskeligt at finde enkeltformuleringer i dansk presse både før og efter den 9. april, der i dag må forekomme urimeligt forstående og venlige over for det ny Tyskland. I vurderingen heraf er det vanskeligt at se igennem mere end 50 års tendens til at placere nazister og tyskere som en særlig umoralsk kategori helt uden for samtidens kontekst, men at overvinde den slags vanskeligheder er jo, hvad man har historikere til.

Den borgerligt-nationale højrefløj

Der, hvor forskningen for alvor har udfoldet sig de seneste år, er i gennemgangen og analysen af grupper og partier, der gjorde sig gældende under de nye muligheder efter den 9. april, herunder de modstandsorienterede miljøer. Der er stort set en ligelig fordeling på højre- og venstrefløj. I forhold til ældre besættelseslitteratur er det tydeligt, at der ikke fokuseres på modstandsaktivitet isoleret, den sættes i forbindelse med de bredere ideologiske, politiske og kulturelle miljøer, som bevægelserne udsprang af. Flere af de sidste års grundigste og mest omfangsrige studier har den nationalt-borgerlige højrefløj eller højradikalismen som genstandsområde.

I Henrik Lundbak disputats om Dansk Samling sættes partiet og især dets formand Arne Sørensen ind i en bred idéhistorisk ramme, der betoner det højreradikale partis inspiration fra den italienske fascisme og partiets afstandtagen fra det danske parlamentariske system i 1930'erne.¹⁹ Dansk Samling stod for en antiparlamentarisk kritik af det politiske system, men placerede sig ikke klart som antidemokratisk. De bedste skulle vælges, ikke ud fra gruppeinteresser, men ud fra deres kvalifikationer og deres nationale sindelag.

Dansk Samling var først og fremmest en antimodernistisk bevægelse, som søgte at balancere mellem 1930'ernes tendenser til statsdyrkelse og styrkelse af det statslige fællesskab og en liberal tradition med udgangspunkt i individet i en folkelig og national ramme. Et kristeligt betonet socialt og humanitært engagement skulle binde ideologien sammen, idet individet blev frigjort og realiserede sig gennem det nationale og kristelige fællesskab. Det er klart, at Arne Sørensen hermed brød med de traditionelle opdelinger og livsanskuelsesformuleringer i dansk politik og åndsliv. Heraf fulgte hyppige angreb på ham for at være et for-

¹⁹ Henrik Lundbak: *Staten stærk og folket frit. Dansk Samling mellem fascisme og modstandskamp 1936-47*, MTF 2001.

virret og halvfascistisk tågehorn, der kunne tages til indtægt for hvad som helst.

Dansk Samling lignede de mere traditionelle (og ikke-nazistiske) højremiljøer sidst i 1930'erne og først i 1940'erne i kraft af det nationale, betoningen af det statslige fællesskab og også med troen på, at de bedste havde ret til at styre og lede, om end de skulle være udvalgt i en demokratisk proces. Det, der adskilte Dansk Samling fra de andre højremiljøer, var, at partiet var helt uinteresseret i fordelingspolitikken i modsætning til kredse omkring Det konservative Folkeparti og KU.

Under besættelsen var Dansk Samling i kontakt med Højgaardkredsens antiparlamentariske projekt, men nåede derefter frem til en tydeligere accept af parlamentarismen. Enkeltpersoner og afgrænsede miljøer i Dansk Samling var allerede fra foråret 1942 på vej ind i en illegaliseringsproces, der førte til kontakt til det tidligste SOE-organiserede arbejde i Danmark og til en både legal og illegal publikationsvirksomhed. Det, der bragte Dansk Samling med i kredsen af antifascister og med blandt modstandsbevægelsens pionerer, var ifølge Henrik Lundbak bevægelsens nationale element, der under og efter besættelsen kom til at tegne og bære Dansk Samling.

Det politiske livs normalisering efter 1945 med stærk vægt på fordelingspolitik, kold krig og det politiske demokrati gav ikke plads til Dansk Samling. Også fordi Sydslesvigspørgsmålet blev dets særlige mærkesag; og det havde kun en kortvarig position i centrum af den politiske debat.

Det er oplagt, at det er den nationale bølge i 1940 og positionen i den tidlige modstandsbevægelse, der er »åbningsmulighederne« for Dansk Samling. De nationale værdier havde i Danmark indtil 1940 på det politiske område været knyttet til helt faste problemstillinger som forsvars-sagen og det sønderjyske arbejde. I 1940 antager det nationale en bred og overordnet karakter, der passer godt ind i Dansk Samlings diffuse nationale folkelighed. Det kan hævdes, at partiets eksistens betød, at et betydeligt antal nationalt sindede på højrefløjen blev ledet ind i en anti-tysk national bevægelse frem for i nationale systemstormerbevægelser, der stod anderledes tvetydigt i forhold til besættelsesmagten.

Per Stig Møllers bog om »Kaj Munk« har fået en meget vid udbredelse.²⁰ Kaj Munks forhold til nazismen og besættelsestidens problemstillinger dækker kun en del af den omfangsrige biografi, der som hovedmål har at revitalisere Kaj Munk og skaffe ham oprejsning fra det »karaktermord«, som Per Stig Møller hævder blev udført på Kaj Munk i efterkrigsårene af en alliance bestående af kommunister, kulturradi-

²⁰ Per Stig Møller: Munk, Gyldendal 2000.

kale og socialdemokrater, fordi han var konservativ, nationalromantiker og religiøs og samtidig havde en martyr- og herostatus i kraft af sit tidsbundne forfatterskab og sin død. Kritikernes påstand var, at han også i sommeren 1940 havde stillet sig forstående overfor nazismen i en tale i Ollerup.²¹ I stedet betoner Per Stig Møller, at Kaj Munk straks fra den 9. april gik ind i et arbejde, der på det åndelige plan forberedte modstanden. Nogenlunde samme udvikling kom til at gælde for Arne Sørensen, og de to stod da også i vid udstrækning sammen under besættelsen. At de dele af det borgerlige Danmark, der stod de etablerede partier nærmest, holdt sig på god afstand af sværmeriske typer som Arne Sørensen og Kaj Munk kan i virkeligheden tilskrives, at de hos dem fandt det tankegods fra 1930erne med basis i autoritær tankegang og højstemt nationalisme i en mere rendyrket form, som mange af dem selv havde været tiltrukket af, og som det senest i 1945 var klogt at distancere sig fra.

Sønderjyden Hans Mørup har fået udgivet sine erindringer og optegnelser, der stort set er nedskrevet omkring 1970 under titlen »På fløjen« – og på fløjen betyder her højrefløjen.²² Hans Mørup voksede op i et miljø præget af nationale og borgerlige værdier. Han meldte sig tidligt ind i KU og var aktiv på Jack Westergaards antiparlamentariske fløj. Han var tiltrukket af Oxfordbevægelsen, aftjente værnepligten i Livgarden, tilsluttede sig derefter Victor Pürschels »Nationalt Samvirke« og fulgte med dette i 1939 over i Dansk Samling, han var senere aktiv i terrænsportsbevægelsen, og herfra var vejen til modstandsbevægelsen kort. Forløbet er et klart typeeksempel på, hvordan organisering og udvikling var for en ung i et højreorienteret miljø i 1930erne, og det er her først og fremmest den sønderjyske baggrund og dermed den nationale orienterings særlige antityske karakter, der bestemte, at Hans Mørup endte i modstandsbevægelsen og ikke i de antidemokratiske systemstormerbevægelser. Der er et stærkt aktivistisk element i Hans Mørups politiske og nationale orientering, en trang til at ofre sig for sagen, der passer godt ind i 1930ernes og besættelsestidens politiske og kulturelle miljø. Efterkrigstiden kunne for ham ikke undgå at blive en skuffelse.

²¹ Om Kaj Munks Olleruptale se Hans Bonde, Politiken den 19.11.2000 og Per Stig Møllers svar samme sted den 26.11.2000. Per Stig Møller peger i stedet på en Kaj Munk-tale i Gerlev i august 1940, der for Per Stig Møller er central med henblik påvisningen af Kaj Munks tidlige afstandtagen fra nazismen og samarbejdspolitikken jvfr. Per Stig Møller a.a. s. 278 ff.

²² Hans Mørup: På fløjen. En sønderjysk stridsmands erindringer fra kultur- og modstandskamp 1929-1945. Kredsen i Aabenraa 1940-45, Sønderjyske levnedsløb nr. 30. Historisk Samfund for Sønderjylland 2000.

I en erindringsbog af Lis Mellemsgaard er vi også i et Dansk Samling-miljø, i dette tilfælde i København og herfra førte aktiviteten over i Holger Danske. Bogen skildrer det illegale arbejde meget overordnet og bredt, så bogens egentlige interesse er, at vi her har et af de sjældne eksempler på en pige i nær kontakt med de mest udprægede tidlige hel-tidsillegale miljøer.²³

Niels Aage Skovs »Brev til mine efterkommere« er oprindelig udgivet på engelsk og senere oversat til dansk.²⁴ Niels Aage Skov har skrevet sine erindringer frem til og med 1945 med hovedvægt på sit illegale arbejde, kz-oophold og tiden i de amerikanske besættelsesstyrker i Tyskland, men han gengiver også hovedtræk af 2. verdenskrigs historie, hvor det er oplagt at vægtningen af amerikansk militær indsats og holocaust har en amerikansk synsvinkel. Niels Aage Skovs illegale arbejde skete med udgangspunkt i et KU-miljø og han deltog både i våbenmodtagelse på Sjælland og i sabotage på Ribeegnen. Partipolitisk havde han og Hans Mørup det samme udgangspunkt og de kom også i kontakt med hinanden i det illegale arbejde.

De to bøger er alligevel meget forskellige. Hans Mørup skriver ud fra synspunkter, der forekommer at være tæt på dem, han var motiveret af i sine helt unge år. Som historisk kilde til synspunkter i det borgerligt-nationale miljø har den levningskarakter og høj autencitet. I modsætning hertil har Niels Aage Skov læst og inddrager i sine erindringsafsnit og i omtalen af danske forhold dele af den danske besættelseslitteratur, og han fortolker sine oplevelser herudfra, hvorfor beretningselementerne bliver stærkere i hans version af besættelsesårene. Til gengæld er skildringen af hans opvækst og ungdomsliv både i og udenfor offentlighedssfæren indføjte og velskrevne. I sin indledning mener Niels Aage Skov, at den danske besættelsesopfattelse fortsat har været præget af et forsøg på at forstørre modstanden og nedtone samarbejdsviljen overfor besættelsesmagten, alligevel ser han besættelsestiden som »nogle gode, lærerige år for nationen, en renselsesproces, der omsider satte en stopper for småborgerligheden og fik landet til at rejse sig som en reel samarbejdspartner i efterkrigstidens verdenssamfund.« Der er jo så ingen

²³ Lis Mellemsgaard: *Pige i modstandskampen. Glimt fra min glemmebog*, MTF 1998. Samme forfatter har udgivet: *Fra tavshed til tale: børn af frihedskæmpere fortæller*, Forum 2001.

²⁴ Niels Aage Skov: *Brev til mine efterkommere*, Odense Universitetsforlag 2000. Endnu et erindringsværk indenfor det samme miljø kombineret med refleksioner baseret på litteraturen og efterkrigstidens diskussioner om besættelsestiden er: Jørgen Kieler: *Hvorfor gjorde I det? Personlige erindringer fra besættelsestiden i historisk belysning*, bd. 1-2, Gyldendal 2001.

tvivl om, at Niels Aage Skov alligevel placerer sin og modstandsbevægelsens indsats i en bred national ramme.

Besættelsestidens KU-tilknyttede miljøer, som bl.a. Niels Aage Skov var tilknyttet, har fået en stor grundig undersøgelse i Peter Birkelunds ph.d.-afhandling om en række nationalt-borgerlige modstandsorganisationer.²⁵ Peter Birkelunds undersøgelse er snævrere end Dansk Samling-bogen og mere knyttet til den illegale organisering. De tre valgte illegale organisationer og dermed undersøgelsen har som fælles kendetegn, at de har udgangspunkt i et KU-miljø, deres tyngdepunkt er i hovedstaden, hvis modstandsorganisationer hidtil har været svagere undersøgt end en del områder i provinsen og at bladvirksomhed og propaganda spiller en stor rolle for alle tre organisationer. Birkelund forbinder en organisationsanalyse med en politisk indholdsanalyse af de tre organisationers blade og publikationer og kan derved karakterisere organisationernes udvikling i hele perioden. »De frie Danske« blev etableret først, deres første illegale blad er fra december 1941, og »De frie Danske« havde den svageste KU-tilknytning af de tre organisationer. Studenternes Efterretningstjeneste og især Hjemmefronten var stærkt antikommunistiske og så med skepsis på samarbejdet i Frihedsrådet, som de mente var domineret af kommunisterne og sigtede på en politisk rolle for de pågældende efter besættelsen.

De tre organisationer var oprørere, idet de organiserede aktiviteter mod, hvad de opfattede som eftergivenhed overfor besættelsesmagten, og senere direkte mod besættelsesmagten. Kampen om opinionen stod i centrum. Det grundlag, der handledes ud fra, var national samling og national modstand. De tre grupper var loyale overfor regimet. Den eksisterende demokratiske og sociale orden ønskedes genetableret, og der blev brugt kræfter på at vende opinionen mod at støtte systemforandringer, især dem der udgik fra DKP. Efter den 29. august 1943 var organisationen Hjemmefronten i vid udstrækning et politisk redskab for ledende politikere fra Det konservative Folkeparti.²⁶

Arne Sejr, grundlægger og væsentlig aktør i Studenternes Efterretningstjeneste, udsendte i 1995 en fremstilling af organisationens histo-

²⁵ Peter Birkelund: De loyale oprørere. Den nationalt-borgerlige modstandsbevægelses opståen og udvikling 1940-45. En undersøgelse af de illegale organisationer De frie Danske, Studenternes Efterretningstjeneste og Hjemmefronten, Odense Universitetsforlag 2000.

²⁶ Det betød, at en mindre partipolitisk orienteret del af organisationen forlod denne og dannede modstandsgruppen og det illegale blad »1944« jvfr. Peter Birkelund: 1944 – en modstandsgruppe, H. Dethlefsen og H. Lundbak (red.): Fra mellemkrigstid til efterkrigstid, 1998, s. 261-296.

rie, der er en hybrid af erindringer og organisationshistorie.²⁷ Med Peter Birkelunds bog er Arne Sejrs bog nu uden større betydning, bortset fra enkelte elementer, hvor Arne Sejrs fremstilling kan indgå som levn, og det mest til belysning af 1990ernes erindringspolitik.

De højreradikale miljøer i Danmark havde mange forskellige røster, men var fælles om dyrkelse af det nationale på forskellig vis, en tendens til handlingsdyrkelse og fremhævelse af den stærke leder, skepsis over for det parlamentariske system og den kollektivt prægede organisering af det danske samfund og en dyb afstandtagen fra den førte forsvarspolitik. Hvor en række af miljøerne, som de KU-tilknyttede og Dansk Samling, endte i modstandsbevægelsen, så er der andre med næsten tilsvarende ideologisk baggrund, der endte i funktioner og organisationer, som senere under besættelsen blev identificeret med besættelsesmagten og dens sag.

Den store gymnastikpioner og organisator Niels Bukh, gav sit idrætspolitiske arbejde en ideologisk overbygning, der svarer til de nævnte højreradikale kendetegn, der i 1930erne indebar positiv omtale af en række træk i italiensk fascisme og tysk nazisme. Endnu i sommeren 1940 kunne han bidrage til alsangsstemningen med deltagelse i store nationale møder, samtidig med at han, i øvrigt sammen med Kaj Munk, var med i udkanten af systemstormerforsøgene omkring Højgaardkredsen. Hvor Kaj Munk derefter distancerede sig fra de kredse og de tanker, der kunne identificeres med danske nazister og nazistisk ideologi, så indgik Niels Bukh i aktiviteter som f.eks. forslaget om etablering af et samlet Danmarks Ungdomsforbund, der skulle organisere ungdommen på et nationalt og højreradikalt grundlag. Dansk Ungdomssamvirke, der ville samle ungdommen på et demokratisk grundlag, blev dannet delvis i opposition til disse planer. Fra omkring 1942/43 stod Niels Bukh isoleret i det nationalt-borgerlige miljø; og selvom han ikke endte i de nazistiske eller pro-tyske frontorganisationer, så kom han ikke med i den nationale samling, der i modstandsbevægelsen trådte frem som opinionskampens sejrherre i 1945, og han måtte forsvare sig mod angreb for pro-tysk virksomhed.²⁸

Hans Hertel vurderer det danske kulturliv under besættelsen i »Det belejrede og det besatte åndsliv« ud fra i hvilken udstrækning, de en-

²⁷ Arne Sejr: En kamp for frihed. Studenternes Efterretningstjeneste 1940-1945, Hans Reitzels Forlag 1995.

²⁸ Hans Bonde: »Danmarks Ungdomsforbund«, Om højreradikal kontinuitet efter 9. april 1940, H. Dethlefsen og H. Lundbak (red.): Fra mellemkrigstid til efterkrigstid, 1998, s. 179-204. Hans Bondes bebudede undersøgelse af Niels Bukhs udvikling og virke forventes at udkomme i slutningen af 2001.

kelte forfattere bidrog til demokratisk forsvar og en front mod nazisme og fascisme.²⁹ Hans synsvinkel er derved tæt på den nærmeste efterkrigstid, når han betoner, at de højreradikale forfattere i perioden 1940-42 reelt deltog i kampen mod demokratiet, og at også de kulturneutrale objektivt var til støtte for den antidemokratiske lejr. Han konstaterer i lighed med de historisk-politiske analyser, at den ideologiske forskel mellem dem, der endte på modstandssidens borgerligt-nationale fløj som f.eks. Kaj Munk og dem, der endte på nazistisk side som f.eks. Harald Tandrup og Valdemar Rørdam, var ganske beskeden i 1940. De historikere, heriblandt også Hans Hertel, der har beskæftiget sig med den radikale højrefløj, kan derfor heller ikke støtte Per Stig Møllers Kaj Munk-projekt, der går ud på at demonstrere en demokratisk og national kontinuitet hos Kaj Munk.³⁰

På et nationalt grundlag, der i begyndelsen ikke adskilte sig meget fra de miljøer, som Lundbak og Peter Birkelund skildrer og som Hans Mørup repræsenterer, så drog en række danskere andre konsekvenser af den nationale problematik og meldte sig f.eks. til Frikorps Danmark. Det er klart, at Hans Mørup med sin sønderjyske baggrund ikke kunne være gået i tjeneste hos besættelsesmagten, uanset hvor dyb hans afstandtagen fra »systemet Munch-Stauning« var. Litteraturen giver fortsat ikke tydelig besked om, hvilke faktorer der er afgørende for, hvilken side af kridtstregen de nationalt-borgerligt og elitært tænkende danskere stillede sig på. Her er fortsat behov for en dyberegående analyse af 1930ernes højreradikale miljøer i helhed i en bred samfundsmæssig sammenhæng.

Som medlem af Frihedsrådet og som politisk iagttager og forhandler tilhørte Erling Foss den del af besættelsestidens borgerligt-nationale miljø, der i forvejen er bedst beskrevet. Mogens Rüdiger indleder sin biografi af Erling Foss med karakteristikken, at »Erling Foss var nationalist, modstandsmand, forretningsmand og konservativ. Det var baggrunden for, at han blev en af initiativtagerne til Danmarks Frihedsråd.«³¹ Der er ikke noget, der tyder på, at Mogens Rüdiger er nationalist eller konservativ, og modstandsmand kan han af gode grunde ikke være. Alligevel er der ingen tvivl om, at han langt hen ad vejen er kommet til at beundre, ja måske ligefrem holde af genstanden for sin velskrevne biografi, hvor vi kommer godt omkring i det borgerlige Dan-

²⁹ Hans Hertel: Det belejrede og det besatte Åndsliv. Kulturkampen omkring fascisme og nazisme i dansk litteratur, presse og kulturdebat 1940-45, H. Dethlefsen og H. Lundbak (red.): Fra mellemkrigstid til efterkrigstid, 1998, s. 25-92.

³⁰ Se ovenfor og note 20.

³¹ Mogens Rüdiger: Uden tvivl. Erling Foss 1897-1982, Gyldendal 2000

mark i den første trekvarte del af det 20. århundrede. Der var sammenhæng i Erling Foss' liv og mellem de fire roller, der nævnes ovenfor, han udviste principfasthed og integritet og holdt fast i, at den der er privilegeret, også har et særligt ansvar. I Erling Foss' univers under besættelsen befinder vi os langt fra den noget skingre nationalisme hos Hans Mørup og Niels Aage Skov og endnu længere fra gråzonen med tvivlsomme metoder og halvkriminelle overgreb, som også indgik i modstandsbevægelsens aktiviteter. Erling Foss var født med en sølvske i munden, men også med et uhyre forventningspres fra en principbunden far, som det krævede en stor indsats bare nødtørftigt at gøre sig fri af. Vi får i gennemgangen af Erling Foss' liv en god forståelse for de handlinger, hvor han trådte ud af privatsfæren og ind på den offentlige scene, og det var altovervejende i besættelsestiden. Mogens Rüdiger har en velafvejet gennemgang af Erling Foss' placering heri og hans indflydelse på en række modstandspolitiske afgørelser dels i Frihedsrådet og dels som repræsentant for Frihedsrådet i Sverige, England og USA i besættelsens sidste fase.

Det afgørende interessante er dog ikke gennemgangen af disse beslutninger, der er velkendte fra anden litteratur, men Erling Foss som produkt af sit miljø og hans evne til at forene rollerne som erhvervsmand, konservativ politiker og modstandsleder. Erling Foss havde interesser i virksomheder, der producerede til Tyskland, men søgte i denne egenskab at finde grænsen for det nationalt forsvarlige. Han var fremtrædende konservativ partipolitiker, men kom i konflikt med John Christmas Møller og beklagede, at både retsopgøret efter besættelsen og opgøret om det politiske ansvar blev halvhjertet og ikke fik markeret, hvad der var rigtigt, og hvad der var forkert. Erling Foss havde klare kriterier, hvormed han selv kunne skelne det rigtige fra det forkerte. Det var svært for ham at indse, at det var der ikke så mange andre danskere, der havde. Bogen om Erling Foss indgår selvfølgelig i det nationale univers og har en national synsvinkel, men bogens genstand er jo også en af de nok relativt få, for hvem det nationale var helt afgørende for deres politiske og personlige orienteringsevne.

DKP og venstrefløjen

Hvor besættelsen umiddelbart giver den radikale højrefløj nye »mulighedsåbninger«, så er verdenskrigens første to år og besættelsens første år en krisetid for den organiserede venstrefløj. Den omfatter i denne periode bevægelser og partier til venstre for Socialdemokratiet, og det er i vid udstrækning lig med DKP. Krisen skyldes primært den såkaldte

Hitler-Stalinpagt fra august 1939. Pagten er i eklatant modstrid med den antifascistiske folkefrontspolitik, som havde været Kominterns og DKP's hovedlinje siden 1935 og DKP fik betydeligt besvær med at retfærdiggøre den nye sovjetiske politik, der også indebar, at krigen mellem Tyskland og Vestmagterne skulle ses som en imperialistisk krig, som DKP og Sovjetunionen måtte stå udenfor og hvis resultat var uden større betydning for proletariatet. I den antikommunistiske og nationale agitation gav det gode muligheder for at hænges DKP ud som pro-tysk, antinational og en hel del andre mindre pæne betegnelser. »Selskabet til Udgivelse af Kilder til Dansk Historie« har med Hans Kirchhoff og Aage Trommer som udgivere udsendt en stor kildeudgave om DKP's illegale arbejde indtil årsskiftet 1943/44.³²

En række af kilderne er udnyttet tidligere, blandt dem samlingen af DKP-cirkulærer og teser på Det kongelige Bibliotek, mens andet tidligere kun har været anvendt i begrænset omfang eller slet ikke. Blandt de vigtigste er en række indberetninger og breve fra DKP-ledere til Komintern og Kominterns reaktioner herpå. De er særdeles oplysende og viser, hvor nøje DKP måtte koordinere sin politik med Kominterns paroler, men til gengæld også at DKP på ingen måde kan betegnes som tyskvenlig, og at DKP meget tidligt indstillede sig på illegaliteten og et arbejde vendt mod besættelsesmagten. Fra juni 1941 anvendte DKP mange kræfter på at føre strategien om folkefront og national front ud i livet, bl.a. gennem samarbejdet i Frit Danmark.

De meget normative og overordnede kilder bliver først rigtig oplysende, når de kombineres med de eksemplificerende og berettende elementer i breve og indberetninger, der viser arbejdet på lokalt plan. Det gælder især materiale fra københavnske DKP-distrikter, herunder Vanløse, partiarbejdet på Sjælland og papirer fra de heltidsillegale organisatorer Holger Vivike i Odense og Hans Peter Poulsen i Esbjerg. Dokumentsamlingen har ikke medtaget efterkrigsberetninger. Det er forståeligt af hensyn til omfanget, men ærgerligt, da kombinationen af beretninger fra centrale DKP-aktører som f.eks. Houmann og Mogens Fog og dokumenterne ville være illustrativt med hensyn til forholdet mellem den faktisk gennemførte politik, overvejelserne på de indre linjer om partiets strategi under og efter besættelsen og partiets fortolkninger og forklaring af sine positioner og handlinger på forskellige tidspunkter under og efter besættelsen. Herved ville der på ét sted være

³² Hans Kirchhoff og Aage Trommer: »Vor kamp vil vokse og styrkes«. Dokumenter til belysning af Danmarks kommunistiske Partis og Frit Danmarks virksomhed 1939-1943/44, Selskabet til Udgivelse af Kilder til Dansk Historie 2001.

samlet materiale, der kunne give klarere vurderinger af den konstante diskussion om DKP's forhold til det parlamentariske demokrati og DKP's strategi med henblik på at opnå politisk indflydelse efter besættelsen, herunder hvilke forestillinger det gjorde sig om et samarbejde med den røde hær. Det giver dokumentsamlingen ikke klare svar på, bortset fra at det fremgår, at DKP havde urealistiske forestillinger om egen styrke og politiske muligheder, og at disse forestillinger steg støt i takt med, at opinionen vendte sig mod samarbejdspolitikken, og i takt med Socialdemokratiets stigende problemer med sin basis i arbejderklassen.

I sin artikel »Magten og æren« anvender Bent Jensen breve fra Alfred Jensen (og fra maj 1945 også fra Aksel Larsen) til Komintern fra den periode, som ikke er dækket af Kirchhoffs og Trommers kildesamling.³³ DKP-lederne havde i 1945 en stærk tro på muligheden for, at vejen stod åben for en socialistisk udvikling gennem en DKP-ledet enhedsfront med Socialdemokratiet og et samarbejde med Christmas Møller, som eksponent for reformvenlige borgerlige. DKP's demokratiforestillinger står ikke helt klart i denne forbindelse.

DKP's demokratiforestillinger uddybes af Michael Kjeldsen i artiklen »Folkets vilje – landets lov?«, og han konkluderer, at DKP havde et tvedydigt demokratibegreb.³⁴ Dets hovedkrav var en »folkeregering« efter besættelsen med modstandsbevægelsen som en kerne i denne regering. Frihedskampen var den afgørende legitimeringsfaktor. En parlamentarisk dannet regering på basis af et demokratisk valg måtte således underordnes den ret til magt, som de aktive i Frihedskampen havde erhvervet i kraft af deres moralsk og politisk rigtige handlinger under besættelsen. DKP »lagde op til at tvinge sin politik igennem, i givet fald også på tværs af de parlamentariske flertal.« Ifølge Michael Kjeldsen var en kupagtig magtovertagelse en klar mulighed, hvis de rette betingelser var til stede.

I forbindelse med en udgivelse af Mogens Fogs dagbogsfragment fra april 1945 behandler Michael Kjeldsen grundigere forhandlingerne om befrielsesregeringen og parternes taktik og mål i forbindelse hermed. Michael Kjeldsen tillægger Mogens Fog en betydelig rolle for DKP's strategi. Han er manden, der kan vinde tillid i borgerlige modstands-

³³ Bent Jensen: Magten og æren. DKP's forestillinger om en folkedemokratisk magtovertagelse efter 1945, H. Dethlefsen og H. Lundbak (red.): Fra mellemkrigstid til efterkrigstid, 1998, s. 501-524.

³⁴ Michael Kjeldsen: »Folkets vilje – landets lov?« Om DKP's overgangsprogram og demokratiet, H. Dethlefsen og H. Lundbak (red.): Fra mellemkrigstid til efterkrigstid, 1998, s. 447-500.

positive kredse, og han søgte at nedtone sin snævre forbindelse til DKP, men forblev overbevist kommunist. Dagbogen giver mulighed for at følge DKP's strategi i regeringsforhandlingerne, hvor Frihedsrådets accept af Buhl som regeringsleder og opgivelsen af det sociale og politiske program var betydelige nederlag. Mogens Fog var i april optaget af at udvikle et efterkrigsprogram for Frit Danmark, der »skulle udvikle organisationen som grundlag for en »folkedemokratisk bevægelse««. Michael Kjeldsen lader dermed også Mogens Fog være omfattet af DKP's tvetydige demokratiopfattelse og demokratiske praksis.³⁵

Hvor den hidtil grundigste monografi om den illegale organisation »Frit Danmark«, Hans Snitkers bog fra 1977 har fastholdt organisationens tværpolitiske karakter, så peger både dokumenterne i »Vor kamp vil vokse og styrkes« og Aage Trommer i artiklen »Den danske modstandsbevægelse og efterkrigstiden« samt Michael Kjeldsen på, at Frit Danmark reelt var en kommunistisk frontorganisation.³⁶ Med organisationen »Frit Danmark« er vi placeret midt i det kulturradikale miljø. I Hans Hertels store artikel om »Det belejrede og det besatte åndsliv« får vi omtalt både de kulturradikale og de kommunistiske forfattere, men mærkeligt nok er der ingen overvejelser omkring forholdet mellem dem og heller ikke af de politiske virkninger af venstrefløjens kulturindsats, fordi de to grupperinger kun vurderes i deres forhold til den anti-nazistiske kulturkamp.³⁷

Bent Jensen har i mange sammenhænge haft fat i DKP, om end tyngdepunktet i hans forskning klart ligger i tiden lige efter revolutionen og i perioden efter 1945. De første afsnit i hans store bog om forholdet mellem Danmark og Sovjetunionen med den talende titel »Haren og bjørnen« omhandler DKP's rolle i især besættelsens slutfase, og det samme gælder hans bog om Bornholm, »Den lange befrielse«. Bent Jensen beskriver DKP's politiske taktik som præget af konspiration, og han er ikke i tvivl om på hvilken side DKP ville befinde sig i et opgør, hvor Sovjetunionen ville forsøge at gribe direkte ind i Danmark. DKP-ledelsens rapporter og breve til Moskva er entydige på dette punkt.³⁸

³⁵ Michael Kjeldsen: »Kampen er endnu ikke slut«. Mogens Fogs dagbog april 1945, Historie 1999, s. 217-258.

³⁶ Aage Trommer: Den danske modstandsbevægelse og efterkrigspolitikken, H. Dethlefsen og H. Lundbak (red.): Fra mellemkrigstid til efterkrigstid, 1998, s. 425-446.

³⁷ Hans Hertel: Det belejrede og det besatte Åndsliv. Kulturkampen omkring fascisme og nazisme i dansk litteratur, presse og kulturdebat 1920-45, H. Dethlefsen og H. Lundbak (red.): Fra mellemkrigstid til efterkrigstid, 1998, s. 25-92.

³⁸ Bent Jensen: Den lange befrielse: Bornholm besat og befriet 1945-46, Odense Universitetsforlag 1996 & Bent Jensen: Bjørnen og haren. Sovjetunionen og Danmark 1945-1965, Odense Universitetsforlag 1999.

Bent Jensens gennemgang af de sovjetiske kilder viser dog samtidig, at for Sovjetunionen var Danmark engelsk interessesfære, og det var ikke forudsat, at der skulle indsættes sovjetiske tropper i Danmark. Den mulighed for indflydelse på danske forhold, som de sovjetiske troppers tilstedeværelse på Bornholm gav, var dog en gevinst, som man ikke lod gå fra sig. Det fremgår klart af Bent Jensens titel på bogen om Bornholm i 1945-46, at for Bent Jensen var Bornholm først befriet, da både tyskere og russere havde forladt øen.

En stor undersøgelse af Kominterns illegale arbejde i Norge har også vigtige oplysninger om DKP's forhold i Danmark og det kommunistiske arbejde især i perioden før 9. april 1940.³⁹ Denne side af det kommunistiske arbejde udvider det synsfelt, som fremgår af »Vor kamp vil vokse og styrkes«, og betyder også, at Erik Nørgaards fire bøger om Komintern-arbejdet i Danmark fra 1970'erne er overhalet af forskningen. En konklusion er, at Komintern og sovjetiske efterretningsorganer nødigt anvendte de lokale kommunistpartier og deres organisationer til det konspirative arbejde, men foretrak at organisere separate grupper hertil. Det holder også nogenlunde for Danmarks vedkommende og er således med til at forklare modsætningsforhold mellem f.eks. DKP's ledelse og Alfred Jensen, formand for Søfyrbøderforbundet. I Norge er der ansatser til en sådan hemmelig konspirativ organisering uden for Kommunistpartiet hele besættelsen igennem i den såkaldte Asbjørn Sunde-gruppe. Noget tilsvarende kan ikke findes i Danmark.

Hvis den af Michael Kjeldsen omtalte »kupagtige magtovertagelse« skulle ske med væbnet magt, er det givet, at BOPA ville få en central rolle. Esben Kjeldbæk har undersøgt BOPA's historie grundigt med vægt på organisationshistorien og den illegale aktivitet.⁴⁰ Han tager ikke stilling til spekulationer om BOPA's evt. anvendelse i et væbnet magt-opgør, men set fra BOPA-organisationens egen ledelse er der ikke noget, der understøtter sådanne forestillinger i DKP-toppen. Kjeldbæk omtaler, at BOPA i 1944-45 fik en politisk stadig bredere sammensætning, og at f.eks. Eigil Larsen fik frataget sin lederrolle, fordi han var for markeret kommunistisk. Hermed er der dog ikke sagt noget om i hvilken grad den kommunistiske partiledelse havde indflydelse på BOPA's »rank and file«.

Esben Kjeldbæk giver et godt overblik over BOPA's omfattende industrisabotage. Kjeldbæks konklusion er, at »sabotagens mål er politiske,

³⁹ Lars Borgersrud: Wollweber-organisasjonen i Norge. Acta Humaniora 7. Universitetsforlaget Oslo 1997.

⁴⁰ Esben Kjeldbæk: Sabotageorganisationen BOPA 1942-1945, Frihedsmuseets Venners Forlag 1997.

de nås ved militære aktioner mod økonomiske mål«, og at udviklingen i BOPA's indsats går fra først politiske aktioner (mod samarbejdsregeringen) til krigsøkonomisk sabotage og sluttelig militære aktioner, f.eks. planer for BOPA's indsættelse ved Brigadens overførsel til Helsingør. Vi mangler dog fortsat en velfunderet vurdering af den krigsøkonomiske betydning af industrisabotagen i lighed med Trommers velkendte opgør med jernbanesabotagens betydning.

Modstandsbevægelsen som nationalt projekt

Det er et gennemgående træk ved den nyere litteratur om modstandsbevægelsen, at den illegale presse er mere i centrum end en række andre aktionsformer, og den tillægges større betydning end tidligere, som f.eks. Peter Birkelunds udgivelser viser. I samme omfang som den faktiske krigs- og produktionsmæssige betydning af sabotage, efterretningstjeneste og organisering af den illegale hær vurderes lavere, så sættes modstandsbevægelsens betydning for opinionskampen højere, og betydningen af de kraftige skift i befolkningens loyalitet og politiske orientering opprioriteres. En række undersøgelser har derfor foruden en analyse af bladenes indhold også søgt at uddybe vores viden om de organisatoriske og modstandspolitiske sider af den illegale presse ud fra forskellige synspunkter. Nathaniel Hong har især anvendt akter fra statsadvokaturen og politiet til at beskrive organisationer, vækst i oplag og fordeling på forskellige hovedkategorier.⁴¹ John T. Lauridsen tager kritisk fat i de oplysninger om oplag og udgivelser, som bladgrupperne afleverede til udstillingen »Det kæmpende Danmark« i 1945, og som Det kongelige Bibliotek har suppleret på forskellig vis, og han gennemgår mange sider af den illegale presses proveniens og dens udnyttelse som historiske kilder.⁴²

En lang række dokumenter i »Vor kamp vil vokse og styrkes« om DKP's og Frit Danmarks arbejde viser, at i hvert fald i perioden frem til årsskiftet 1943/44 optog kampen for at vinde tilhængere og argumentere mod de politiske og nationale modstandere langt de fleste ressour-

⁴¹ Nathaniel Hong: *Sparks of Resistance. The Illegal Press in German Occupied Denmark April 1940-August 1943*, Odense Universitetsforlag 1996.

⁴² John T. Lauridsen: »Undergrundspressen« i Danmark 1940-45. Samlinger, i: John T. Lauridsen og Stig T. Rasmussen: *Fund og Forskning 36*, Det Kongelige Bibliotek 1997. En færdiggørelse af udgivelsen af det illegale »Land og Folk« og et nyttigt register til hele det illegale »Land og Folk« er et naturligt supplement hertil, John T. Lauridsen (red.): *Det illegale Land og Folk 1945 – med register til det illegale Land og Folk 1941-1945*, Det Kongelige Bibliotek 1997.

cer hos DKP og »Frit Danmark«, selvom sabotagen af naturlige grunde har sat sig færre dokumentariske spor end opinionskampen.

Periodens hovedværk i beskrivelsen af den overordnede organisering af det illegale arbejde er utvivlsomt Knud J.V. Jespersens tobindsværk »Med hjælp fra Danmark«. ⁴³ I forlængelse af Jørgen Hæstrups fundamentale bøger om dansk modstandsbevægelses opståen og udvikling og forbindelsen til SOE genfortælles historien med det ekstra grundlag, som nyere forskning og især en række arkivalier fra SOE kan give. Selvom besættelsestidens konflikter mellem f.eks. efterretningsofficererne og sabotagetilhængere i Danmark og mellem forskellige engelske instanser på ingen måde skjules, så er synsvinklen national. Der var tale om engelsk politik over for Danmark og om varetagelse af danske nationale interesser. Knud J.V. Jespersen har derfor fundamentalt samme tilgangsvinkel til emnet, som Jørgen Hæstrup havde. SOE havde primært kontakt med og udførte sin politik gennem i første omgang borgerligt prægede modstandsgrupper især fra Dansk Samling. I besættelsens sidste fase bakker SOE i flere afgørende spørgsmål op bag de samarbejdende politikere, og SOE står uden reservationer bag kompromiset mellem Frihedsrådet og politikerne om befrielsesregeringen. Knud J.V. Jespersen står en række danske SOE-tilknyttede modstandsfolk nærmest, når han skal placere fortjenester og betydningen af modstandsaktiviteterne, men ligesom hos Jørgen Hæstrup er der ingen tvivl om, at kompromiset omkring befrielsesregeringen af ham betragtes som et afgørende og positivt resultat. Herved understreges det nationalt harmoniserende grundsyn.

Et mindre centralt element i den engelske politik i Danmark og over for dansk modstandsbevægelse er den engelske efterretningsorganisation, SIS's virksomhed i Danmark, der fik et beskedent omfang eftersom SOE blev den danske hovedkontakt i London. Både Knud J.V. Jespersen og hovedværket om efterretningsarbejde i Danmark, Hans Chr. Bjerg: Ligaen, har forholdet mellem SOE og SIS med på det generelle plan, men godt skjult i en lokalhistorisk publikation er en detaljeret gennemgang af de SIS-tilknyttede grupper i Danmark udenfor den lokalhistoriske ramme. Gennemgangen af dette arbejde er meget personcentreret, utvivlsomt inspireret af den lokalhistoriske arbejdsform. ⁴⁴

⁴³ Knud J.V. Jespersen: Med hjælp fra England. Special Operations Executive og den danske modstandskamp 1940-45. bd. I: Det lange tilløb, 1940-1943, Odense Universitetsforlag 1998 & bd. II: Den væbnede kamp 1943-1945, Odense Universitetsforlag 2000.

⁴⁴ Alan Hjorth Rasmussen: Tand for tunge... Modstandskamp i Gundsø 1940-45. SIS – Secret Intelligence Service i Danmark 1941-45, Fjordmuseet, Jyllinge 1998. Desuden Hans Christian Bjerg: Ligaen 1-2, Gyldendal 1985.

En af de modstandsaktiviteter, der hidtil ikke er blevet gennemgået og vurderet udførligt af besættelseslitteraturen, er stikkerlikvideringerne. Mere end 400 blev dræbt under besættelsen under denne betegnelse, og bortset fra omtale i en del af erindringslitteraturen har det ikke for alvor været taget op. Det skyldes især, at ledende modstandsfolk som Frode Jakobsen og Per Federspiel fik optaget som en del af befrielsekompromiset med de store partier, at de likvideringer, som modstandsbevægelsen selv tog ansvar for, ikke skulle underkastes nærmere politimæssig undersøgelse eller straffemæssig behandling, og de fik fastholdt denne politik i mange år. Overfor offentligheden blev det angivet, at der var foregået syv navngivne fejltagelser, men at likvideringerne ellers var sket på et forsvarligt og korrekt grundlag, og at de som krigshandlinger ikke kunne underkastes samme krav til bevisførelse og vurdering af likvideringernes nødvendighed, som hvis de var sket i fredstid. På det grundlag lykkedes det at holde ikke alene justitsvæsenet væk fra sagerne, men også historikerne. Det er symptomatisk, at der relativt få år efter Frode Jakobsens død nu er kommet hele to bøger om likvideringerne. Dels Stefan Emkjærs bearbejdede historiespeciale, »Stikkerdrab«, og dels journalisten Peter Øvig Knudsens bog, »Efter drabet«.⁴⁵ Begge bøger anvender betegnelsen drab, som dog er et stykke fra betegnelsen »mord«, som Hartvig Frisch anvendte i den store debat om likvideringerne i de første efterkrigsår. Betegnelsen drab angiver synsvinklen: at besættelsens likvideringer skete på et ofte tilfældigt grundlag og med en varierende og hyppigt utilstrækkelig beslutningsproces bag. De to bøger er også enige om, at likvideringerne ikke kun gik ud over egentlige stikkere, som var den officielle version under og efter besættelsen, men at størstedelen af de likviderede blot havde markeret sig uheldigt i forhold til den nationale konsensus i slutningen af besættelsen. Det understreges af, at likvideringerne tog til i de sidste besættelsesmåneder, hvor faren for stikkere var mindst. Der var desuden langt flere likvideringer, som var rene fejl eller skete på et meget svagt grundlag, end de syv, der officielt var blevet rensset.

Bøgerne om stikkerdrab giver et interessant billede af et kun svagt belyst aspekt af de sidste måneders besættelseshistorie: den omfattende opløsning af samfundsmoralen og den vildtvoksende kriminalitet, og at der var en omfattende gråzone mellem traditionelle og nye kriminelle

⁴⁵ Stefan Emkjær: Stikkerdrab. Modstandsbevægelsernes likvidering af danskere under besættelsen, Aschehoug 2000 & Peter Øvig Knudsen: Efter drabet. Beretninger om modstandskampens likvideringer, Gyldendal 2001. Jørgen Røjel: Dobbeltagenten, Samleren 2000, er en beretning om en enkeltperson, der virker som angiver både i det illegale og i det tyskorienterede miljø. Den er skrevet i Røjels velkendte dramatiserede form.

miljøer og visse modstandsgrupper og endda enkelte miljøer i besættelsesmagtens nærhed. Tilfældigheder kunne afgøre, hvor man endte, og hvad der blev opfattet som tilladeligt og utilladeligt og følgelig kunne udløse en likvidering. Både de talrige røverier og de 400 likvideringer kunne derfor være vanskelige at placere inden for denne gråzone. Der gør behovet for den undersøgelse, som Claus Bundgaard Christensen er i gang med om kriminalitet, den sorte børs m.v. før og efter 1945 så meget mere påtrængende.⁴⁶

Hvis der ikke er stor forskel på konklusionerne i de to bøger om stikkerdrab, så er der til gengæld stor forskel på deres form. Peter Øvig Knudsens bog bygger oprindeligt på en række samtaler med likvidatorer, der blev offentliggjort i Weekendavisen i løbet af 1999, og flere af de udspurgte, som f.eks. Hugo Horwitz og Gunnar Dyrberg, har skrevet nogle af modstandslitteraturens kendteste erindringsværker. Derudover har Øvig Knudsen været gennem et betragteligt arkivmateriale, som på nogle felter er mere fuldstændigt, end det Emkjær har anvendt, således især sager fra domstolene og Justitsministeriet. Det er imponerende, at Øvig Knudsen har været i stand til at få så mange likvidatorer i tale, og det må tilskrives, at der først nu så længe efter er en villighed til at frigøre sig fra den kollektive tavshed og accept af de utilstrækkelige officielle forklaringer. Det kan ikke påstås, at samtalerne i sig selv giver meget ekstra viden, som der ikke kan hentes i arkivmaterialet, men de giver til gengæld en indføling med stoffet, som gør bogen moralsk og historisk engagerende og på det område distancerer den traditionelle analytiske historiske undersøgelsesform, som Stefan Emkjær repræsenterer. I øvrigt kan historikere med de to bøger øve sig i udredning af afhængighed mellem kilder i traditionel metodisk forstand: Stefan Emkjær har udnyttet Peter Øvig Knudsens artikler i Weekendavisen, som bogen bygger på, og Øvig Knudsen har anvendt Stefan Emkjærs bog.

Bøgerne om stikkerdrab er således både en demaskering af nogle betændte virkninger af befrielseskompromiset og den forestillede nationale enhed mellem politikere og modstandsbevægelse, de er også et alvorligt opgør med forestillingen om den velorganiserede og idealistiske enhedsbevægelse, som den fremstår i en lang række andre værker. Der er næppe tvivl om, at når vi ser på modstandsbevægelsen gennem BOPA's professionelle sabotagegrupper eller de grupper, som Hans Mørup og Niels Aage Skov var aktive i, så ser billedet anderledes ud end i en række grupper og enkeltpersoner, der er repræsenteret i den såkaldte gråzone, og som vi aldrig vil få erindringsbøger fra.

⁴⁶ se s. 517.

Med stikkerdrab-bøgerne er vi for alvor på vej ud af den nationale ramme om modstandsbevægelsen, og vi er ikke i stedet vandret over i den politisk-ideologiske. I stedet lægges der med de to bøger op til fremtidige mere sociologisk prægede problemstillinger omkring den illegale organisering og aktivitet: Betydningen af det statslige voldsmonopol og den statslige ordenshåndhævelse i et samfund, graden af tilpasningsorientering i forskellige miljøer og aldersgrupper og forskellige typer studier af politisk mobilisering. Når den danske opinion ser på den samfundsmæssige opløsningsproces i f.eks. ex-Jugoslavien, så antyder erfaringerne fra 1944-45, at de samme tendenser under bestemte givne omstændigheder også ville kunne finde sted i et så gennemorganiseret samfund som det danske.

Danske modstandsfolk og politibetjente i tyske kz-lejre er et traditionelt emne i den nationale optik, og det er fortsat genstand for stor opmærksomhed sammen med generelle værker om tyske fange- og udryddelseslejre. De nye bøger om danske i tyske koncentrationslejre giver ikke nogen ny viden, men er utvivlsomt vigtige for de nærmeste pårørende og miljøer omkring dem.⁴⁷ Af de nye bøger på dansk om aspekter af holocaust og om sider af den tyske udplyndringspolitik er den klart mest oplysende Karl Christian Lammers bog beregnet til undervisning i gymnasiet.⁴⁸

I de foregående afsnit er anvendt opdelingen national og politisk ideologisk synsvinkel og for den sidste en opdeling i højrefløj og venstre-fløj. I besættelsens særlige politiske univers er det udpræget de grupper, der stod udenfor eller i udkanten af de samarbejdende partier på højrefløj og venstrefløj. Det borgerlige Danmark var splittet mellem forsøg på at hæve det nationale over det politisk-ideologiske modsætningsforhold, som Christmas Møllers opbakning til Frit Danmark sammen med Aksel Larsen er det mest velkendte eksempel på, og på fortsat at opretholde en politisk-ideologisk kamp ved at definere det nationale så

⁴⁷ Hans Kristian Nielsen: *Porta Westphalica*. En dansk officers beretning om slavearbejde i tysk fangenskab. Frihedsmuseet Venners Forlag 1997. Lars Rugholm: *De kom til Dachau*. Frihedsmuseets Venners Forlag 1998. Jens Martin Sørensen: *I tysk kz-lejr*. Tekst og tegninger fra Versen-Neuengamme, ved Henrik Skov Kristensen, Hernov og Frøslevlejrens Museum 2000. Ingrid Nørup: *I krigshelvede*. Japansk krigsfangenskab, Frihedsmuseets Venners Forlag 1999.

⁴⁸ Karl Christian Lammers: *Vejen til Auschwitz*. Det nazistiske Tysklands mord på Europas jøder, Gyldendal. Uddannelse 2000. Bergit Forchhammer: *Før Auschwitz*, MTF 1999. Richard Z. Chesnoff: *Hitlers tyvekægte*. Beretningen om historiens største tyveri, Europas udplyndring af jøderne, Gyldendal 2001. Også opgøret med brugen af Holocaust har fundet en dansk forlægger: Norman G. Finkelstein: *Holocaustindustrien*, Høst & Søn, 2000.

snævert som muligt. Begge dele fandt sted i forskelligt omfang og med forskellige udtryk hele besættelsen igennem, men Christmas Møllers udgave af den nationale organisering blev som bekendt ikke den, der slog igennem. Der var en højere grad af enhed på venstrefløj, men i hvert fald DKP-ledelsen havde en taktisk bestemt opfattelse af det nationale, som i 1945 ikke formåede at overbevise de øvrige politiske eliter om, at partiet for alvor stod på et nationalt grundlag i DKP's mere socialt bestemte udgave. Når der i Danmark ikke fandt mere vidtgående system- og regimeforandringer sted under og efter besættelsen, kan det hævdes, at det skred i autoritet og magtfordeling, der fandt sted som følge af besættelsen ikke gav tilstrækkelige »mulighedsåbninger« for de kræfter, der ønskede mere vidtgående forandringer. De ledende partier, organisationer og grupper kunne gennem besættelsesordningen fastholde deres positioner, og modeliterne var heller ikke store og centrale nok til i den sidste ende at skabe mere vidtgående forandringer.

Det er tydeligt, at litteraturen i de sidste år har fået placeret de politisk-ideologiske modsætningsforhold og positioner og disses forhold til det nationale langt klarere end tidligere. Der kan næppe være tvivl om, at baggrunden herfor er, at forskningen i ret vid udstrækning har frigjort sig fra en optik, der har været bestemt af den kolde krigs opdelinger.

Den 9. april – sikkerheds- og udenrigspolitikken/forholdet til Tyskland

Litteratur om dansk sikkerheds- og forsvarspolitik i 1930'erne og begivenhederne op til den 9. april 1940 har typisk indgået centralt i forbindelse med efterkrigstidens forsvarspolitik og Danmarks NATO-politik. Det fremgår tydeligt af Poul Villaumes artikel: Fra »hypnotiseret kanin« til »pindsvinestilling«, hvor det påvises, at slagordet om »Aldrig mere en 9. april« og modstandsbevægelsens opinion er vigtig for Danmarks tilslutning til Atlantpagten i 1949.⁴⁹

Til gengæld har denne debat og diskussionerne om forsvarspolitik med 1930'erne som lærestykke mistet slagkraft efter den kolde krigs ophør, hvor forsvarspolitikken er flyttet fra den nationale arena til den internationale. Der er alligevel de sidste år udkommet flere oplysende undersøgelser på området. Søren Helstrup påviser rationaliteten i de ledende politikeres og militærfolks handlinger og forestillinger op til

⁴⁹ Poul Villaume: Fra »hypnotiseret kanin« til »pindsvinestilling«. Besættelsen i efterkrigstidens sikkerhedspolitik, H. Dethlefsen og H. Lundbak (red.): Fra mellemkrigstid til efterkrigstid, 1998, s. 693-712.

den 9. april 1940 ud fra de erfaringer, de havde gjort sig ved en række foregående sikkerhedspolitiske kriser i perioden 1938-39. Strategien om at undgå indkaldelser og iøjnefaldende militære forstærkninger i april-dagene kommer derved til at fremstå som ren rationalitet og som produkt af en læreproces i især perioden 1938-39.⁵⁰

Hans Chr. Bjerg lader også viceadmiral Hjalmar Rechnitzer, der om nogen blev udhængt for naivitet og politisk følgagtighed under og efter besættelsen som følge af de manglende forstærkninger i april-dagene, fremstå som en rationel og realistisk tænkende strategisk analytiker og administrator.⁵¹ Søren Helstrups og Hans Chr. Bjergs bøger lægger op til den samme synsmåde og de samme konklusioner om dansk forsvars- og sikkerhedspolitik i 1930'erne: at der blev handlet rationelt i perioden 1939-40 ud fra de meget begrænsede muligheder for at sikre dansk suverænitet overfor et tysk angreb. Og så har de ikke taget stilling til, om den radikale-socialdemokratiske regering på langt sigt indskrænkede disse muligheder gennem f.eks. forsvarsordningerne af 1932 og 1937. I en artikel af Carsten Due-Nielsen om socialdemokratiets udenrigspolitik 1924-1940 konkluderes, at partiet i vid udstrækning overlod det sikkerhedspolitiske ansvar til andre, fagdiplomater og især P. Munch, og at perioden var en læreproces for Socialdemokratiet, der kom til anvendelse efter besættelsen. Der var ifølge Carsten Due-Nielsen næppe et socialdemokratisk alternativ til P. Munch-sikkerhedspolitikken og den ville i givet fald have været tøvende og modsætningsfyldt.⁵²

En undersøgelse af den danske holdning til den finsk-sovjetiske konflikt i efteråret 1939 og Vinterkrigens udbrud betoner også, at Danmark udviste stor tilbageholdenhed overfor stormagterne, her især Sovjetunionen, og selvom Danmark lagde vægt på nordisk solidaritet, og ikke ville unddrage sig fælles nordiske initiativer, så ønskede man heller ikke at udfordre stormagterne. Finland var en højtprofileret sag i den offentlige opinion, men i den P. Munch'ske realpolitik prioriteret klart under de afgørende hensyn til Danmarks tilpasningspolitik. Konklusionerne kan næppe overraske og understøtter hidtidige opfattelser.⁵³

⁵⁰ Søren Helstrup: Truslen mod Danmark. Regeringen og de militære chefers trusselopfattelse 1938-40, MTF 2000.

⁵¹ Hans Chr. Bjerg (udg.): Fra neutralitet til besættelse. Viceadmiral H. Rechnitzers dagbog om flådens virke 1939-40, Selskabet for Udgivelse af Kilder til Dansk Historie, 2000.

⁵² Carsten Due-Nielsen: Socialdemokratiets udenrigspolitik 1924-1940, Arbejderhistorie 1999, nr.4, s. 7-21.

⁵³ Jan Ahtola Nielsen: Danmark og det finsk-russiske spørgsmål i efteråret 1939, Historie 2000, s.24-44.

Sikkerhedspolitikken og 9.april-problematikken har på trods af en del udgivelser og undersøgelser, ikke været i centrum for historieforskningen i denne periode. De gennemførte undersøgelser har stort set ikke placeret sig i aktuelt farvede sikkerhedspolitiske debatter og problemstillinger, og aktiviteten på området kan derfor snarere betegnes som uddybning af hidtidig viden og ekstra rationalitet i forklaringerne på den gennemførte politik.

Produktion som sædvanligt?

I den videnskabelige litteratur har det snart i mange år været hovedtendensen at fremhæve samarbejdet/kollaborationen som det normale og det udbredte og modstanden som det specielle og sjældent forekommende. Det er påvist gennem mange enkeltstudier og eksempler, at for de fleste virksomheder, embedsmænd, arbejdere, funktionærer og landmænd betød besættelsen ofte kun en mindre tilpasning til nye vilkår på enkelte områder. Tilpasningen skete med større eller mindre lyst. En del gik videre end blot tilpasning og søgte aktivt at profitere på de nye muligheder for fortjeneste, som opstod med den ændrede situation, hvor Tyskland og værnemagten blev storaftagere af dansk produktion og arbejdskraft til gode priser og lønninger.

Virksomhederne handlede selvfølgelig ud fra markedøkonomiens grundlæggende aksiomer: En virksomhed søger at opnå den højest mulige fortjeneste, og de fleste lønmodtagere den højest mulige løn og forbrugerne den højest mulige behovstilfredsstillelse ud fra deres forbrugsmuligheder. At forvente at det skulle gå anderledes med de nye magtforhold og en ændret national situation, vil kun demonstrere et svigtende kendskab til den menneskelige natur eller betragtelige illusioner om rationalitet og økonomisk adfærd. Alligevel blev dansk erhvervslivs produktion til Tyskland og til besættelsesmagten genstand for en betydelig offentlig debat i 1999-2000, hvor hovedtemaet var en moralsk afstandtagen fra, at profitmotivet blev sat højere end de nationale hensyn.

Debatten blev indledt, da tre yngre journalister ved Berlingske Tiden-
de offentliggjorde en artikelserie, hvis hovedemne var Riffelsyndikatets våbenproduktion til værnemagten. Storaktionær i Riffelsyndikatet var A.P. Møller, der under og efter besættelsen holdt en høj national profil, som under besættelsen kom til udtryk både i hans deltagelse i Højgaardkredsens forsøg på regeringsstorm i 1940, og ved at han tidligt i 1944 stillede økonomisk garanti for indkøb af illegale våben i Sverige. Journalisterne satte Riffelsyndikatets betydelige våbenproduktion ind i

en ramme, hvor A.P. Møllers nationale integritet blev draget i tvivl og hvor en række øvrige danske industrivirksomheders arbejde for besættelsesmagten og deres store fortjenester herved blev trukket frem og de i forlængelse heraf blev anklaget for at sætte profit over national anstændighed.

Artiklerne er siden blevet sammenskrevet og baggrundstoffet og arkivstudierne udvidet til en bog »Krigens købmænd.«⁵⁴ Undertitlen lover noget mere, end bogen holder. Bogens fokus er på våbenproducenten, Riffelsyndikatet, mens den øvrige storindustri kun behandles ganske summarisk. Artiklerne og bogen fik en omfattende omtale og betydelige konsekvenser. Danmarks største bladgruppe, Berlingske-koncernen, skiftede ejere, idet Mærsk-koncernen, i vrede over at journalisterne satte spørgsmålstejn ved A.P. Møllers nationale sindelag, og at de betegnede A.P. Møllers virksomhed under besættelsen som unational, solgte sin vigtige aktiepost. Desuden vakte artiklerne en så stor politisk opmærksomhed, at de gav anledning til en særskilt aftale i forbindelse med finansloven for 2001, idet der blev afsat en betydelig bevilling til historiske undersøgelser af det danske erhvervslivs rolle under besættelsen. Nærmeste paralleller er Jørgen Hæstrups »Hemmelig Alliance« og bevillingen til etablering af »Udgiverselskabet for Danmarks Nyeste Historie« i 1958 eller statsministerens deltagelse i Holocaustkonferencen i Stockholm i 1999 og den deraf afledte bevilling til etablering af »Det danske Center for Holocaust- og folkedrabsstudier«. Så selv om historikerne har et anstrengt forhold til de store offentlige debatter og såkaldte afsløringer fra besættelseshistorien, så nyder de alligevel godt af den politiske opmærksomhed, sagerne giver anledning til.

»Krigens købmænd« sætter erhvervslivets forhold under besættelsen ind i en højstemt national ramme. Bogens indledes med 50-årsdagen for de allieredes invasion i Normandiet, et citat af John Christmas Møller om 2. verdenskrig som verdenshistoriens »største og vigtigste krig«, om krigen som en kamp mellem godt og ondt, sandhed mod løgn osv. og heroverfor sætter forfatterne den danske passivitet og det danske erhvervslivs handel med og produktion for besættelsesmagten. Besættelsen tegnes af sabotørens moralske handlinger, der placerede Danmark på den rigtige side overfor fabrikantens reelt umoralske handlinger. Bogens sprog, domme og den ramme, tolkningerne indsættes i, er helt igennem præget af sort/hvide billeder og forklaringer. Der er

⁵⁴ Christian Larsen m.fl.: Krigens købmænd. Det hemmelige opgør med Riffelsyndikatet, A.P. Møller, Novo og den øvrige storindustri efter Anden Verdenskrig, Gyldendal 2000.

ingen forsøg på at sætte sig ind i datidens forudsætninger og valg. Bogen balancerer stedvis på kanten af det patetisk overdrevne, når den danske besættelsesproduktion sættes i forbindelse med »Endlösung«, og der afsiges ustandselig domme om skyld og ansvar, hvor næsten enhver forbindelse med besættelsesmagten dæmoniseres.

På trods heraf har »Krigens købmænd« et par væsentlige fortjenester. Bogen hviler på et ganske grundigt arkivarbejde, og det er ikke hyppigt, at journalisterne selv går i arkiverne og ikke kun skriver på grundlag af historikernes møjsommelige arbejde med arkivpakkerne. Til gengæld er bogen uden systematiske henvisninger til arkiverne, men der citeres og refereres til enkeltskrivelser undervejs i fremstillingen. I en langstrakt avisdebat er deres arbejde søgt fraskrevet enhver værdi med henvisning til, at der intet nyt overhovedet var i deres resultater, eftersom enkelte afsnit i de store samleværker om besættelsen fra sidst i 1940'erne, Den parlamentariske Kommission og Ditlev Tamm har omtalt danske virksomheders produktions-, afsætningsforhold og fortjeneste.⁵⁵ Større og grundige behandlinger har emnet dog ikke fået, og det er ikke til at komme udenom, at her er en af besættelsesforskningens forsømmelser. Riffelsyndikatets virksomhed har været kendt, men detaljerne ikke beskrevet, og der har ikke været opmærksomhed om A.P. Møllers rolle her, ej heller hvordan Riffelsyndikatet aktivt fik inddraget Hærens Våbenarsenal i produktionen.

Der har været betydelig debat om hvilken status Revisionsudvalget for tyske betalinger, der i fortrolighed krævede tilbagebetaling af urimelige fortjenester fra en lang række store danske virksomheder, herunder fra A.P. Møller både som aktionær i Riffelsyndikatet og som ejer af et betydeligt skibsværft, skulle tillægges. Det er ubestrideligt, at »Krigens købmænd« strammer synspunkterne om storindustriens arbejde for tyske interesser for hårdt. Hvis virksomhederne skulle bestå og fortsat produ-

⁵⁵ Birgitte Marie Kristensen: Regeringen bag DISA's våbensalg til Nazityskland, Politiken 12.11.2000, der hviler på arkivstudier om DISA. Desuden Birgit Nüchel Thomsen, Jyllandsposten 24.11.2000 og Berlingske Tidende 7.12.2000 samt en række indlæg af Niels Thomsen, Birgit Nüchel Thomsen, Ditlev Tamm, Steen Andersen, Jes Fabricius Møller og de tre forfattere bag »Dødens købmænd« i løbet af vinteren 2000/2001 og foråret 2001, især i Berlingske Tidende og Weekendavisen. Et af debattens temaer var, i hvilken udstrækning kendelserne fra »Revisionsudvalget for tyske betalinger« vedr. tilbagebetaling af uberettigede fortjenester under besættelsen kan anses for at være en del af retsopgøret, og den produktion, der lå bag fortjenesterne dermed stemples som »værnemagerarbejde«. Henning Poulsen: Strategi for overlevelse, Johnny Laursen m.fl.(red.): I tradition og kaos, 2000, s. 331-334 tilslutter sig kritikken af artiklerne fra Berlingske Tidende og mener heller ikke, at artiklerne tilføjer noget nyt til vores viden om erhvervslivets forhold under besættelsen.

cere og eksportere, så var der ingen vej udenom salg til Tyskland og tyske interesser. Besættelsesmagten havde presset prisniveauet uforholdsmæssigt op i forhold til normale tider, og det gav virksomhederne overnormale fortjenester. En del af disse fortjenester blev inddraget af Revisionsudvalget. Afgørelserne herom kan ikke sidestilles med domene for såkaldt værnemagervirksomhed dvs. for aktivt at have søgt at skaffe sig tyske krigsordrer. Afgrænsninger og vurderinger i »Krigens købmænd« bygger på besættelsetidens og retsopgørets opdelinger og betegnelser, og det er hæmmende for en mere uvildig vurdering af erhvervslivets vilkår under besættelsen. Den bebudede grundforskning i disse emner vil kunne rette op herpå.

Den vigtigste undersøgelse på dette område er ikke »Krigens købmænd«, men to undersøgelser, der i højere grad ser det økonomiske samarbejde Danmark-Tyskland under besættelsen fra tysk side, dels den canadiske historiker Philip Giltners bog »In the Friendliest Manner« og dels Joachim Lunds ph.d.-afhandling om Danmarks placering i den nazistiske økonomiske planlægning og praksis i 1940-42, som ikke foreligger i trykt form.⁵⁶

Philip Giltner påpeger, at den tyske økonomiske politik over for Danmark var underlagt de samme langsigtede planer om økonomisk udnyttelse til fordel for Tyskland som det øvrige besatte Europa, men at de tyske myndigheder af taktiske grunde handlede »in the friendliest manner«. De tyske myndigheders behandling af Danmark på det økonomiske område var præget af taktisk hensyntagen til bevarelse af besættelsesordningen og til opretholdelse af produktionsforhold i Danmark, der sikrede størst mulige leverancer, og Danmark og dansk erhvervsliv blev derfor sparet for den hårdhændede udnyttelse, som fandt sted i næsten alle andre besatte lande. Giltner har ikke en enkeltfaktorforklaring på denne særbehandling. Den skyldes ikke racehensyn, eftersom Norge blev udsat for den hårde hånd også i økonomien, og troen på Werner Best som en særlig moderat politiker er heller ikke holdbar længere efter fremkomsten af Ulrich Herberts fundamentale Best-biografi.⁵⁷ De tyske instansers basale ukendskab til den danske økonomi og landets beskedne plads i de tyske Europaforestillinger spillede ifølge Giltner en rolle, i kombination med Danmarks besættelsesstatus. Lige-

⁵⁶ Philip Giltner: »In the Friendliest Manner«, German-Danish Economic Cooperation During the Nazi Occupation of 1940-1945, Peter Lang 1999. Joachim Lund: Danmark og den europæiske nyordning. Det nazistiske regime og Danmarks plads i den tyske Grossraumwirtschaft 1940-42, ph.d.-afhandling, Københavns Universitet 1999.

⁵⁷ Se note 77.

så afgørende var det, at den danske samarbejdspolitik både fra politisk side og fra erhvervslivets side var succesrig. Tyskerne fik et godt økonomisk udbytte af besættelsen, og det var mere, end de indledningsvis havde regnet med at kunne få ud af dansk territorium.

Giltner mener dog, at også danske interesser blev tilgodeset gennem den politisk-økonomiske samarbejdspolitik. Tyskerne udnyttede således kun halvdelen af den danske værftsindustri, som var den rustningsøkonomisk mest interessante del af dansk industri. Og dansk eksport inden for værktøjsmaskiner og dieselmotorer var højere til tredjelande som Sverige, Schweiz, Ungarn m.fl. end til Tyskland, ligesom der var en betydelig landbrugseksport til disse lande. Sammenlignet med andre besatte lande som f.eks. Norge og Holland var det en bemærkelsesværdig tilbageholdenhed fra Wehrwirtschaftsstab Dänemark. Her er der tale om en væsentlig tilføjelse til den sort-hvide problemstilling i »Dødens Købmænd«. Godt nok leverede danske firmaer betydelige mængder varer til den tyske krigsøkonomi, men alt i alt var der tale om en meget mindre andel end den, der ville blive resultatet af en mere direkte tysk indflydelse på dansk erhvervsliv ifølge den neutrale canadiske iagttagelse. Giltner understreger dog, at den danske samarbejdsstrategi ikke var nogen langtidsforsikring. I det øjeblik Tyskland havde kunnet realisere sine planer friere ville også Danmark være blevet underkastet en økonomisk udnyttelse, der kun så på tyske interesser.

De mange vildtflyvende tyske planer om Danmarks inddragelse i det tyske Grosswirtschaftsraum er netop emnet for Joachim Lunds afhandling. Disse planer byggede alle på tyske forestillinger om autarki og henviste stort set Danmark til en plads som fødevareleverandør til det tyske marked. Joachim Lund påpeger, at Danmarks inddragelse i den tyske økonomi bestemt ikke kun var planer. Danmark lagde et væsentligt bidrag til den tyske krigsøkonomi. Udnyttelsen af Danmark og de øvrige besatte lande sikrede, at den tyske krigsførelse kunne fortsætte meget længere, end hvis Tyskland havde måttet nøjes med egne ressourcer. Det samlede omfang af den tyske udnyttelse af det besatte Europa svarede til det overskud, som England hentede ud af sine kolonier i en tilsvarende periode.

Joachim Lund understreger dog også, at Danmark ikke blev taget med i de tyske fireårsplaner, blev behandlet som et særtilfælde og derfor slap for den grovere økonomiske udnyttelse, der blev andre lande til del. I enkelte tilfælde kunne der endda med tyske instansers godkendelse foregå større økonomiske beslutninger, der var direkte i modstrid med de tyske økonomiske planer. Det gjaldt f.eks. oprettelsen af Det danske Stålvalseværk i 1940, som ikke harmonerede med de tyske

fireårsplaner. Særbehandlingen var i sidste instans måske med til at holde den danske »Lieferungsfreude« oppe. Hvad der gav de bedste økonomiske resultater for den tyske krigsindustri, den milde eller den hårde hånd, er ikke nemt at vurdere, og det viger Joachim Lund også uden om at forsøge på det generelle plan. Det er ingen overraskelse, at det danske landbrug blev vurderet meget højt af de tyske instanser og spillede en betydelig rolle for den tyske evne til at føre krig. På industri-siden vurderedes skibsværfterne og f.eks. F.L. Schmidt som det væsentligste danske bidrag til den tyske krigsevne.

Joachim Lund har påvist det danske erhvervslivs betydelige villighed til at indrette sig på forholdene i det tyske Grosswirtschaftsraum. I en artikel om det i efteråret 1940 regeringsnedsatte »Udvalg for økonomisk Samarbejde med Tyskland« supplerer Steen Andersen med, at der fra embedsmandsside frem til foråret 1941 også var en væsentlig villighed til at formulere samarbejdsplaner og dermed gå ind i et tættere økonomisk samarbejde med Tyskland.⁵⁸

Det økonomiske samarbejde på et mere konkret plan er gennemgået i flere forskellige sammenhænge. Therkel Stræde har i en artikel beskrevet danske entreprenørers bidrag til byggearbejder i Tyskland under 2. verdenskrig. Konklusionen er, at entreprenørerne trods opfordringer fra regeringen om at vise mådehold, ikke fulgte opfordringen, og hver femte danske Tysklandsarbejder var beskæftiget af danske entreprenører. Planerne var mere omfattende, end hvad der faktisk blev udført, ikke mindst dansk deltagelse i en plan for Hamburgs omdannelse til et europæisk New York.⁵⁹

Danske entreprenørers og arbejderes deltagelse i de store tyske befæstningsbyggerier på vestkysten har også fået en gennemgang i bogen »Dansk arbejde«. Hovedvægten er lagt på en beskrivelse af arbejdsforhold og levevilkår blandt de op til 100.000 danske arbejdere, der medvirkede i det store tyske befæstningsprojekt. Bogen er en pendant til Therkel Strædes arbejder om de danske Tysklandsarbejdere, og

⁵⁸ Steen Andersen: Forberedelsen af en handelspolitisk tilpasning til nyordningen. Udvalget for økonomisk Samarbejde med Tyskland 1940-41, H. Dethlefsen og H. Lundbak (red.): Fra mellemkrigstid til efterkrigstid, 1998, s. 205-230.

⁵⁹ Therkel Stræde: Danske entreprenører i Nazityskland under den 2. verdenskrig, Arbejderhistorie 2001, nr. 1, s. 1-22. Therkel Stræde har desuden fortsat sine undersøgelser af danske arbejdere i Tyskland under besættelsen i: Therkel Stræde: På »Førens« yndlingsfabrik. Danske tysklandsarbejdere på Volkswagenwerk 1940-45, H. Dethlefsen og H. Lundbak (red.): Fra mellemkrigstid til efterkrigstid, 1998, s. 231-260. Desuden om de danske fagforeninger og Tysklandsarbejderne: Morten Hjo Andersen m.fl.: Fagbevægelsen og tysklandsarbejderne 1940-45, Arbejderhistorie, 1998, nr. 4, s. 92-103.

den skal vise, at arbejderne ikke var specielt unationale og at de udgjorde et bredt udsnit af den danske arbejderklasse. Deres arbejde på befæstningsanlæggene var en naturlig konsekvens af den førte samarbejdspolitik. »Dansk arbejde« bygger bl.a. på en række interviews og er dermed i metode og fremstillingsform et sidestykke til de samme forfatteres bog om frikorpsfolkene. Det er derimod ikke bogen om de danske entreprenørers rolle i projektet eller fæstningsbyggeriets betydning for dansk økonomi. Begge dele undersøges kun sparsomt.⁶⁰

Hverdagslivet

Tendensen til opprioritering af hverdagslivets historie, forskellige typer mentalitetshistorie mv. er ikke slået særlig markant igennem i besættelseshistorien. Genren findes, men fylder ikke meget i forhold til f.eks. den politiske historie. Mulighederne for at basere undersøgelser på deltagertilinterviews er endnu til stede, men kun i meget få år.

Lizette Albæk Nielsen har indsamlet beretninger om barndom under besættelsen, og i hendes artikler på basis heraf henvises til andre nyere initiativer på området iværksat af ABA, Arbejdermuseet, Nationalmuseet og forskellige fagforbund. En række af bidragyderne lægger vægt på, at stemningen i hjemmet var præget af fædrelandskærlighed, men uden fanatisme overfor tyskerne. Betydningen af et udbygget netværk af familie, naboer og arbejdskammerater er en anden faktor, der fremhæves, og afstanden mellem voksne og børn og deres forskellige livsverden et træk, der er afgørende forskelligt fra senere perioders børneliv. Det er tydeligt, at forskningen ikke er kommet langt på området og mere sikre generelle vurderinger af de generationsspecifikke erfaringer og sociopsykologiske følger af en opvækst i 1940'erne er der foreløbig ikke nogle bud på.⁶¹

På det jævne dagligplan var de kommunale vagtværn vigtige instrumenter, som var synlige og vigtige for nok så mange danskere, og også afgørende for at bevare de resterende danske myndigheders autoritet, efter at regering, folketing, militær og politi var opløst. De var myndighedernes yderste instrument i forhold til at sikre så meget ro og orden, som det nu lod sig gøre i besættelsens sidste otte måneder, der på flere områder var præget af en betydelig tendens til opløsning af de gældende samfundsnormer. Vagtværnene blev oprettet på foranledning af

⁶⁰ Claus Bundgård Christensen, Niels Bo Poulsen og Peter Scharff Smith: Dansk arbejde – tyske befæstningsanlæg, Blåvandshuk egnsmuseum 1997.

⁶¹ Lizette Albæk Nielsen: Besat barndom, Arbejderhistorie 2000, nr. 2, s. 31-52 – og samme: Krigsbarn, Arbejderhistorie 1998, nr. 1, s. 30-40.

ministerier og foreningerne af kommuner og amter for at forhindre selvtægt og private vagtværn. Deres eksistens viser, at selv når fundamentale institutioner som politiet sættes ud af spil, så er det danske samfund så organiseret, at andre instanser står klar til delvist at fylde hullerne ud. Claus Bundgaard Christensen tillægger i en artikel vagtværnene en vis effekt med henblik på at undgå selvtægt og begrænse kriminaliteten og »til at dæmpe de opløsningstendenser, der blev mærkbare efter politiets fjernelse«. Artiklen er et led i en større undersøgelse af »sortbørs og krisekriminalitet i Danmark fra besættelsen til den kolde krig«. ⁶²

Ofrene

Første halvdel af 1990'erne havde en række markante udgivelser, der koncentrerede sig om ofrene for den nationale selvhævdelse i månederne omkring befrielsen. Den bedst kendte blandt disse var Anette Warrings bog om »tyskerpiger«. Også her er der de sidste år taget emner op og skabt ny indsigt. Mest opmærksomhed fik Kirsten Lylloff med sin artikel om dødsfald blandt tyske flygtningebørn under og efter besættelsen, og den svigtende danske lægehjælp til de tyske flygtninge. ⁶³ På grundlag af en gennemgang af statistikker over dødsfald, dødsattester og materiale fra bl.a. Sundhedsstyrelsen og epidemilægerne blev det danske sundhedssystems svigtende indsats slået fast. Tidligere undersøgelser af Henrik Havrehed og Arne Gammelgaard er herved korigeret på et sikkert grundlag, og deres konklusioner om, at danske humanitære principper også holdt i situationer, hvor de nationale stemninger var oppisket i særlig grad, har vist sig ikke at holde. Det er klart, at når Kirsten Lylloff påpeger svigt i den danske lægeprofessions etik, påviser passivitet hos politikere og i befolkningen og udpræget anti-tyskhed i flygtningeadministrationens og modstandsbevægelsens organer, så krakelerer den nationale selvforståelse i sit billede af 1945, men den genetableres som en humanitært præget vilje til opgør med fortidens svigt for at lade denne indgå i en aktuel læreproces med henblik på en forandret aktuel, national bevidsthed.

En anden gruppe tyskere, der blev tilbage i Danmark efter den tyske hærs rømning af Danmark, var et antal tyske soldater, der efter den tyske kapitulation af de engelske militære myndigheder i Danmark blev

⁶² Claus Bundgaard Christensen: På vagt i en lovløs tid, Fortid og Nutid, juni 2001, s. 91-109.

⁶³ Kirsten Lylloff: Kan lægeløftet gradbøjes? Dødsfald blandt og lægehjælp til de tyske flygtninge i Danmark i 1945, Historisk Tidsskrift bd. 99, 1999 s. 33-68.

indsat i en aktion, der skulle rense Danmark for udlagte miner. Særlig de vest- og nordjyske strande var som led i det tyske invasionsforsvar spækket med nedgravede miner. Historien om denne aktion er beskrevet i Helge Hagemanns bog »Under tvang«.⁶⁴ Som det fremgår af titlen, er det Hagemanns konklusion, at indsatsen af de tyske soldater skete under tvang i strid med Genevekonventionerne, og at der her er tale om egentlige krigsforbrydelser. Det samlede antal dræbte tyskere vurderer Hagemann til omkring 250 og han gør den danske stat og danske myndigheder ansvarlige herfor. Ansvarsfordelingen mellem tyske, engelske og danske instanser er dog ikke helt klar trods Hagemanns undersøgelse. 250 dræbte på danske strande er et stort tal. De mange tusinde miner kunne dog næppe med datidens metoder fjernes uden tab, og vigtigere end at fastslå, hvilke regler der blev overtrådt, var det måske at påvise, hvordan den danske offentlighed næsten ikke fik besked, og tilsvarende, at danske myndigheder heller ikke søgte at få besked om metoderne og tabene. Hagemanns bog placerer sig tydeligt indenfor »den nye modbevægelse« præget af moralske og menneske- retsorienterede synsvinkler.

Samme funktion får det stadige opgør med konkrete sager fra retsopgøret efter besættelsen. De, der selv blev ramt af dommene, er snart borte, men den næste generation har også været ramt af opgøret. Afskedigelsen af DSB's generaldirektør Peter Knutzen for at vise utilbørlig imødekommenhed overfor besættelsesmagten bl.a. ved foredrag og medlemskab af bestyrelsen for den dansk-tyske forening faldt allerede i samtiden, dvs. i 1947-48, mere koldsindede iagttagere for brystet.⁶⁵ Peter Knutzen var under besættelsen blevet hængt ud i den illegale presse, og DKP's trafikminister Alfred Jensen fra maj 1945 udnævnte ham til en af »de store landsforrædere« og fik ham suspenderet med begrundelser om strejketrusler fra DSB-personalet. På trods af, at bestyrelsesposten i den dansk-tyske forening var overtaget efter kraftige opfordringer fra regeringsmedlemmer, og at de kritiserede taler var godkendt af udenrigsministeriet, kom de ansvarlige politikere ham ikke til hjælp. Forløbet var eksemplarisk med henblik på, at der som et offer til den nationale samling skulle findes sydebukke, der havde profileret sig i offentligheden. Den juridiske og moralske rimelighed i de enkelte domfældelser eller udhængninger blev der taget lettere på. Peter Knutzens søn har gennem sin bog søgt at skaffe sin far oprejsning, og hvor

⁶⁴ Helge Hagemann: *Under tvang. Minerydningen ved den jyske vestkyst 1945*, Akademisk Forlag, 1998.

⁶⁵ Ole Knutzen: *Sandheden forældes ikke. Generaldirektør Peter Knutzen og Regeringskrisen 1940-41*, Strandbergs Forlag 1999.

påpegningen af det svage grundlag for suspension og domfældelse er overbevisende, så er det til gengæld mindre klart, at Peter Knutzen gennem sin virksomhed skulle have medvirket til at forhindre en nazistisk magtovertagelse ved den velkendte nytårskrise i 1940/41. Her bliver den sønlige hengivenhed så stærk, at argumenterne strækkes til det yderste.

De danske jøder og oktober 1943

De danske jøder og deres redning i oktober 1943 har været den ypperste juvel i den danske selvforståelse som en særlig humanitært indstillet nation med en befolkning, der modigt trodser overmagten i et forsvar for de forfulgte og svage. På samme måde som det generelle billede af modstandsbevægelsen og det enige danske folk overfor besættelsesmagten har levet sit eget liv, uanset hvad forskerne har fundet frem, så har også redningen af de danske jøder i oktober 1943 haft et selvstændigt liv som et stykke nationalt samlende erindringspolitik. Sofie Bak har taget dette oplagte emne op, der falder klart i forlængelse af Bryld og Warrings bog om »Besættelsen som kollektiv erindring«. Sofie Bak viser i sin gennemgang af forskningen, at det er Hæstrup og Lena Yahil, der lægger det forskningsmæssige fundament bag opfattelsen af det danske folks enige forsvar for sine jødiske medborgere, og at den udvikles til en levende, hegemonisk tradition. En række revisionistiske opgør hermed af især Rasmus Kreth og Michael Mogensen, Tatiana Berenstein og Ulrich Herbert har påpeget, at kun en beskeden del af den danske befolkning var involveret i redningsaktionen, at mobiliseringseffekten med henblik på videre arbejdere i modstandsbevægelsen var beskeden, at aktionen kun kunne lykkes med de tyske myndigheders stiltiende accept og endelig, at målet for Werner Best var et jøde frit Danmark.⁶⁶ Det kunne opnås ved deportation eller ved uddrivelse til Sverige. At det blev den sidste løsning, passede også besættelsesmagten godt. Mere provokerende formuleret: at danskerne gennem jødeaktionen realiserede den tyske jødepolitik.

⁶⁶ Rasmus Kreth og Michael Mogensen: *Flugten til Sverige*, 1995, Tatiana Berenstein: *Betragtninger over forløbet af den mislykkede jødedeportation under den tyske besættelse af Danmark*, Rambam, 1993, s. 101-110 og Ulrich Herbert: *Best. Biographische Studien über Radikalismus, Weltanschauung und Vernunft 1903-1989*, 1996. Et aktørsynspunkt på især Kreth og Mogensens syn på jødeaktionen er formuleret i Jørgen Kieler: *Hvorfor gjorde I det?*, 1-2, Gyldendal 2001. Ved dansk center for Holocaust- og folkebrabsstudier er Michael Mogensen i gang med et projekt om flugten til Sverige og de danske flygtningesamfund i Sverige under besættelsen set samlet, og ikke kun i forbindelse med oktober 1943.

Den danske behandling af flygtninge fra Tyskland er holdt op imod jødeaktionen som et eksempel på danske myndigheders svigt af nødstedte med et beskyttelsesbehov. Leif Larsen og Thomas Clausen har i bogen »De forrådte« skrevet om de tyske politiske flygtninge, der blev interneret af det danske politi i 1940 og senere blev udvist eller udleveret til tysk politi. Bogen er en forlængelse af deres tidligere bog om »De forvarede«, politiske fanger i perioden 1941-1945, og begge bøger er stærke angreb på dansk flygtningepolitik og danske myndigheder for at gå besættelsesmagtens ærinde.⁶⁷ Forfatterne har ikke fået adgang til Justitsministeriets sager vedrørende de pågældende tyske flygtninge, men har fået en del oplysninger gennem Horserødlejrens arkiv.

Lone Rünitz beskriver dansk flygtningepolitik overfor tyske jøder i perioden inden besættelsen, og hun når til de samme konklusioner som Leif Larsen og Thomas Clausen, at danske myndigheder viste manglende vilje til at opfylde kravene til en humanitær flygtningepolitik, og at Danmark gennem sin praksis over for tyske jøder på flugt reelt var medansvarlig for, at de pågældende ikke fik opfyldt deres beskyttelsesbehov og derfor for manges vedkommende endte i de tyske udryddelseslejre.⁶⁸ Lone Rünitz har udnyttet Justitsministeriets generelle materiale vedrørende flygtningepolitikken, men ikke enkeltsager. Hendes bog lægger op til national selvransagelse og stillingtagen til aktuel flygtningepolitik, men den har ikke klare svar på, hvilke muligheder danske myndigheder reelt havde ud fra datidens forudsætninger for at yde en større gruppe tyske jøder beskyttelse. Det er derfor relevant, at emnet dansk flygtningepolitik i perioden 1933 til 1945 er taget op af »Dansk Center for Holocaust- og folkedrabsstudier«.

Jødernes stilling i det danske samfund og forløbet af aktionen mod dem i oktober 1943 er genstand for flere nye undersøgelser. Hans Kirchhoff har med kilder fra det svenske udenrigsministerium undersøgt den svenske holdning til den tyske jødeaktion i Danmark.⁶⁹ Kirchhoff påpeger, ikke uden en vis beundring, de svenske myndigheders aktive indsats for at redde de danske jøder på flere fronter. At Sverige samtidig hermed kunne demonstrere et åbenlyst brud med eftergiven-

⁶⁷ Leif Larsen og Thomas Clausen: *De forrådte. Tyske Hitler-flygtninge i Danmark, 1997* og samme: *De forvarede*, 1994.

⁶⁸ Lone Rünitz: *Danmark og de jødiske flygtninge 1933-1940. En bog om flygtninge og menneskerettigheder*, MTF 2000.

⁶⁹ Hans Kirchhoff: *Oktober 1943 set »från hinsidan«*. Det svenske Utrikesdepartement og jødeforfølgelserne i Danmark. En studie i humanitær hjælp og realpolitik, *Historisk Tidsskrift*, bd. 97, 1997 s. 80-115, 313-355.

hedspolitikken over for Tyskland og hente vigtige points hos de allierede gjorde ikke indsatsen mindre eller mindre betydningsfuld.

Kirchhoff kan således ikke placeres i den revisionistiske historieskrivning om oktober 1943 og det danske samfunds forhold til jøderne. Det kan til gengæld to andre mindre artikler. John Lauridsen påviser, at DNSAP i modsætning til hidtidig almindelig formuleret opfattelse havde taget antisemitismen til sig som et væsentligt punkt i ideologien, og Michael Mogensen påviser tilstedeværelsen af »den lille antisemitisme« i det danske flygtningesamfund i Sverige i 1943-45. Tendensen i begge artikler er således, at antisemitisme i forskellige mere eller mindre latente former fandtes blandt forskellige grupper af danskere i højere grad, end det hidtil har været antaget.⁷⁰

Besættelsesmagten og dens agenter

Fortidens stærke demonisering af de danskere, der på organiseret basis gik tysk tjeneste, og de danske nazister er stort set et overstået kapitel i faglitteraturen, men afgjort ikke i den almene debat, og i flere værker beskrives de enkelte grupperinger, deres baggrund og virke og især den udskillelse, der sker af dem som syndebukke i den nationale selvhævdelse efter maj 1945.

Blandt de danske nazister har Frits Clausen og Ejnar Vaaben været genstand for biografisk prægede artikler, men periodens hovedindsats har klart ligget på de uniformerede korps.⁷¹ Et af periodens mest udbredte og omtalte værker er den store undersøgelse om danskere i nazistisk krigstjeneste, primært på Østfronten, med den slagkraftige titel »Under Hagekors og Dannebrog«.⁷² Her kommer både de frivillige selv til orde gennem breve, beretninger og dagbøger, og der er en analyse af de frivilliges uddannelse, deres krigsmæssige indsats og deres evt. indsats i tyske overgreb mod jøder og civile. Forfatterne kan ikke levere håndfaste beviser for deltagelse i egentlig jødeudryddelse. Til gengæld får de beskrevet, hvordan standpunkter forud for krigstjenesten (DNS-

⁷⁰ John T. Lauridsen: DNSAP og »jødespørgsmålet« – en variation over et internationalt tema, Johnny Lauersen m.fl. (red.): *I tradition og kaos*, 2000, s. 117-149. Michael Mogensen: *Det danske flygtningesamfund i Sverige og »jødespørgsmålet« 1943-45*, Johnny Lauersen m.fl. (red.): *I tradition og kaos*, 2000, s. 150-160.

⁷¹ John T. Lauridsen: Frits Clausen i Hitlers spejl. Et biografisk forsøg, *Historie* 1997, s. 86-120 & Andreas Monrad Pedersen: »Den nordiske tanke« – bidrag til en politisk biografi af Ejnar Vaaben, H. Dethlefsen og H. Lundbak (red.): *Fra mellemkrigstid til efterkrigstid*, 1998, s. 117-134.

⁷² Claus Bundgård Christensen, Niels Bo Poulsen og Peter Scharff Smith: *Under Hagekors og Dannebrog. Danskere i Waffen SS 1940-45*, Aschehoug 1998.

AP-medlemskab), påvirkningen under uddannelsen, frontlivet og SS-miljøet betyder, at mange udvikler holdninger, der kunne have gjort deres deltagelse i den type overgreb mulig. Forfatterne har formået at samle et imponerende kildemateriale til et emne, hvor kilderne ikke er nemt tilgængelige eller findes i systematisk form. I tilgift har de skrevet en sober bog om et emne, der uden en høj historiefaglig bevidsthed nemt kunne have medført både moralsk og metodisk tvivlsomme resultater.

Peter Scharff Smith har i en artikel videreført diskussionen om de østfrontfrivilliges holdninger i forhold til nyere litteratur om nazismen og dens samfundsmæssige placering. De danske østfrontfrivillige bliver derved placeret i forhold til nyere debat om nazismens karakter og status, som den er fremgået af Daniel Goldhagens bog om »Hitlers willing Executioners« (1997) og sociologen Zygmunt Baumann: *Modernity and the Holocaust* (1993).⁷³ Det er utvivlsomt den store gennemslagskraft, som »Under Hagekors og Dannebrog« havde, der har medført, at yderligere et antal publikationer om enkeltpersoners oplevelser i tysk krigstjeneste har set dagens lys. Ingen af dem lægger dog nyt til vores forståelse af emnet.⁷⁴

En del af de overlevende og hjemvendte frikorpsfolk blev optaget i Schalburgkorpset, som nu er undersøgt i et grundigt bearbejdet kandidatspeciale.⁷⁵ Bogen dækker dets etablering, rekrutteringen til korpset og dets virksomhed. I samtiden blev det lagt for had, et betragteligt antal af medlemmerne blev likvideret, og blot medlemskab af korpset kvalificerede ved retsopgøret til en straf på mellem to og ti års fængsel. Andreas Monrad Petersen kan vise, at korpset oprettelse overordnet indgik i Himmlers og SS' germanske strategi, og i Danmark var målet konkret at øge en dansk tilgang til Østfronten og udmanøvrere DNSAP. En del af medlemmerne af korpset havde en baggrund i Frikorps Danmark, de fleste andre havde en baggrund i nazistiske organisationer, og deres medlemskab var en protest mod befolkningens antityske orientering og modstandsbevægelsens opinionsherredømme. Socialt og

⁷³ Peter Scharff Smith: *Ideologi, holocaust og udryddelseskrig. Danskere i Waffen SS og den nazistiske påvirkning, Fortid og Nutid*, oktober 1999, s. 198-219.

⁷⁴ Haakon Fjelde: *Berlin 1945 – en dansk frivilligs øjenvideberetning*, Ekstra Bladets Forlag, 2001. Bjarne Wagner-Augustsenborg: *Den vildfarne. Om Frantz Toft, dødsdømt dansk Gestapomand*, Rebild 2000. Erik Haaest: *Intet nyt fra Østfronten. Beretning om Regiment 24 Dänemarks sidste Kommandør. Fortalt af ham selv i frontbreve. Sat i perspektiv af Erik Haaest*, Bogan 1998. Mette Ravnskov: *Den korte rejse, den lange skygge (om dansk flyver i Luftwaffe)*, Høst 2000.

⁷⁵ Andreas Monrad Pedersen: *Schalburgkorpset – historien om korpset og dets medlemmer 1943-45*, Odense Universitetsforlag 2000.

uddannelsesmæssigt var sammensætningen udtryk for et helt normalt udsnit af den yngre mandlige befolkning. Korpsets virksomhed blev efterhånden at fungere som et redskab for den tyske sabotagebekæmpelse, enkelte grupper deltog i den egentlige terror mod den danske befolkning og i væbnede opgør med modstandsbevægelsen. Anders Monrad Pedersen balancerer fint mellem at rationalisere og forklare korpsets virksomhed og korpsmedlemmers tilslutning og samtidig vise dets karakter af en isoleret modkultur til den fremherskende opinion i besættelsens sidste brutale fase. Bogen kan hverken anvendes til national harmonisering eller det modsatte, så vi er her klart i den gruppe litteratur, der udfylder et af de stadigt eksisterende huller i vores viden om besættelsestiden.

Blandt den tyske besættelsesmagts aktører i Danmark er den absolutte hovedperson Werner Best, der samtidig helt generelt er en af periodens vigtigste enkeltaktører. Bedømmelsen af ham har varieret meget, hvad der også allerede fremgik af hans domfældelser: fra dødsstraf i byretten, til otte års fængsel i landsretten og sluttelig 12 års fængsel i højesteret. I en del litteratur er han skildret som den rationelle politiker, der trods SS-baggrunden modererede den tyske politik og havde et hovedansvar for, at det danske samfund kom gennem krigen uden voldsomme tab. F. eks. i Svenningsen-biografien hedder det: »Han (Svenningsen) havde brug for denne mand (Best), der ikke var en fanatisk nazist som f.eks. den tyske rigskommissær i Norge, Joseph Terboven«.⁷⁶

Den tyske historiker Ulrich Herbert har i sin grundige Best-biografi påvist, at denne opfattelse af Best er forkert.⁷⁷ Best var ikke mindre fanatisk nazist end Terboven, han havde blot skønnet, at tyske interesser var bedst tjent med anvendelsen af andre midler i besættelsesstyret. Herbert beskriver hans grundlæggende ideologiske prægning i højreradikale studenterforbund, hvor hans nationalistiske og racistiske grundholdninger udvikles. Derefter fulgte en karriere i retsvæsenet og en NSDAP-partikarriere i Hessen, der sluttede brat med en afskedigelse på grund den såkaldte Boxheimerskandale i 1931, hvor Best havde udarbejdet retsgrundlaget for et nazistisk statskup. I stedet blev han rekrutteret af Himmler til SS og stod bag opbygningen af Gestapo og RSHA. Han var ideologisk og praktisk bagmand bag dannelsen af de første »Einsatzgruppen« og stod fuldkommen bag den tyske racepolitik i bl.a. Polen. En konflikt med Heydrich førte til, at han måtte forlade Berlin,

⁷⁶ Viggo Sjøqvist a.a. s. 71.

⁷⁷ Ulrich Herbert: Best. Biographische Studien über Radikalismus, Weltanschauung und Vernunft 1903-1989, Verlag J.H.W. Dietz 1996.

og i Paris blev han leder af den stedlige militærforvaltning. Også her var han med til at bane vejen for indgreb over for udenlandske og franske jøder. Som en mand, der førte racepolitik bag skrivebordet, var det lykkedes ham at nedtone og overfor danske instanser delvis at skjule dette, da han overgik til Auswärtiges Amt og udnævntes til Rigsbefuldmægtiget i Danmark, og det samme lykkedes for ham ved undersøgelserne og processerne mod ham efter krigen. Hans politik i Danmark var alibiet, der skulle redde ham fra dom og vanære. Hans evne til at tilrettelægge sin offentlige fremtræden, vidneudsagn ved andre processer, svar til historikere og manipulering af arkivmateriale var nogle af midlerne. Selv en skarpsynet iagttager som Erik Scavenius førte han bag lyset, og Best havde direkte indflydelse på Siegfried Matlocks tilrettelæggelse af udgivelsen af en beretning af Best.

Ulrich Herberts bog er et vigtigt bidrag til både Tysklands og Danmarks historie, idet Best repræsenterer og eksemplificerer de nazistiske verdensanskuelsesteoretikeres og praktikeres udvikling og metoder. Hans bog er tillige et eksempel på, at forfatteren til en biografi ikke altid ender med at identificere sig med genstanden for sin biografi. Ulrich Herbert tilegner sin bog til ofrene for Werner Bests virksomhed.⁷⁸

I perioden fra sin tiltræden i november 1942 til 29. august 1953 var Bests modspiller den tyske militære øverstbefalende i Danmark, Herman von Hanneken. Ole Drostrup har udgivet en biografi af generalen, som i modsætning til Best-biografien er et forsøg på rehabilitering af generalen, der ikke havde noget godt omdømme hverken i samtidige udsagn eller i den senere historieskrivning.⁷⁹ Ole Drostrups bog hviler på et materiale, som stammer fra Hannekens tidligere adjutant, Walter Kienitz, der efter krigen bosatte sig i Danmark. På det personlige plan lykkes Ole Drostrups rehabilitering udmærket. Hanneken var en ret gennemsnitlig tysk general, hvis speciale var rustningsøkonomisk planlægning. En karriere i især det tyske økonomiministerium og i ledelsen af Fireårsplanen frem for i stabskontorerne eller på en kaserne var dog ikke typisk. Han var evangelisk-kristen, konservativ og nationalist, men havde ikke lod i nazismens radikale raceideer og tvangsmetoder og handlede i Danmark ud fra klare militære interesser. Til gengæld er Drostrups forsøg på at vise, at han i mange henseender beskyttede dan-

⁷⁸ Danmark i Hitlers hånd. Rigsbefuldmægtiget Werner Bests beretning om sin besættelsespolitik i Danmark. Udgivet af Siegfried Matlock, Holkenfeldts Forlag 1989. Heri optryk af breve fra Scavenius til Best, som, ved vi nu, er omhyggeligt udvalgt af Best selv.

⁷⁹ Ole Drostrup: Den hæmmede kriger. Et portræt af general von Hanneken. Med bidrag af Walter Kienitz, Odense Universitetsforlag 1997.

ske interesser og modererede tyske krav ikke overbevisende. Det fremgår også klart af Jens Andersens ph.d.-afhandling om det tyske invasionsforsvar i Danmark, der viser sider af Hannekens virke som militær praktiker.⁸⁰

En af besættelsesadministrationens mindre skikkelser er presseattachéen Gustav Meissner. Han udgav i 1990 i Tyskland en skildring af Danmark under tysk besættelse set fra hans synsvinkel.⁸¹ Bogen er en temmelig slet gennemført skildring af den tyske besættelsespolitik i Danmark bygget på en del af standardlitteraturen og samtidig en personlig skildring af egne oplevelser og et forsvarsskrift. De dele af hans bog, der mest udpræget fremstår som erindringsprægede er udgivet på dansk under titlen, »Som jeg så det – som jeg ser det«. Meissner varetog i en periode det tyske gesandtskabs forbindelse til DNSAP. I sin bog lader Meissner det fremstå, som om han bevidst arbejdede imod en dansk DNSAP-regering. Det forekommer ikke overbevisende, at hans virksomhed har haft nogen særlig betydning på dette område. Hans selvforståelse og udvikling heraf er derimod et stykke interessant harmoniseringsarbejde, og han fremstår i øvrigt som en ubetinget beundrer af Werner Best.

G.F. Duckwitz er i dansk forståelse af besættelsen og besættelsesmagten »den gode tysker«. Manden, der gjorde det muligt at skille det anti-tyske fra det antinazistiske. I en udgivelse af Forbundsrepublikkens Tysklands ambassade i anledning af 50-året for en officiel tysk repræsentation i Danmark efter krigen behandles fem tyske diplomater, der er placeret i kredsen af Hitlermodstandere, og som på et tidspunkt har været i tjeneste i det tyske gesandtskab før eller under besættelsen. Hans Kirchhoff har tidligere skrevet om Duckwitz, men her har han mulighed for at nytegne portrættet under indtryk af nyere forskning.⁸² Det er interessant, at Kirchhoff stort set fastholder sin hidtidige opfattelse af Duckwitz. Tatiana Berenstein inddrog også Duckwitz i sin revision af de hidtidige opfattelser af den tyske jødeaktion i oktober 1943. Ifølge hen-

⁸⁰ Jens Andersen: Det tyske invasionsforsvar af Danmark. Utrykt ph.d.-afhandling til Syddansk Universitet, Odense 2000. Forventes udgivet af Tøjhusmuseet.

⁸¹ Gustav Meissner: Dänemark unterm Hakenkreuz: Die Nordinvasion und die Besetzung Dänemarks 1940-45, Ullstein 1990. Dansk udgave: Som jeg så det – som jeg ser det: diplomat i København 1939-43. Udgivet af Aage Trommer, Odense Universitetsforlag 1996. Sider af Meissners virke er desuden belyst i: Niels-Henrik Nordlien: Træk af den tyske propaganda- og kulturpolitik i Danmark 1940-43. En analyse af besættelsesmagtens forsøg på at fremme en tyskvenlig opinion i Danmark, Utrykt specialeafhandling, 1998.

⁸² Hans Kirchhoff: Georg Ferdinand Duckwitz, i: Johannes Dreher m.fl.: Tyskere imod Hitler: fem diplomater i København, Forbundsrepublikken Tysklands Ambassade i København, 1999.

de var Duckwitz i nogen grad medspiller i Bests politik, hvis mål var at gøre Danmark jødefrit ved uddrivelse af de danske jøder til Sverige.

Normaliseringen 1945

Traditionelt har litteratur med besættelsestiden som hovedemne sat punktum for fremstillingen i maj 1945. En del af den nyeste litteratur har fulgt besættelsens spor og problemstillinger op på den anden side af maj 1945 med to hovedemner: Den ene med hovedvægt på udrensning, ofre for det nationale opgør og retsopgøret, f.eks. har bøgerne om de østfrontfrivillige og Schalburgkorpset helt naturligt med, hvordan frikorpsfolkene blev behandlet ved retsopgøret, og Best-biografien har meget interessante kapitler om både Best-processerne i Danmark og den tyske afnazificering, herunder Bests rolle som koordinator af forsvaret af de ledende folk bag nazisregimets politikorps og den juridiske elite. Det andet hovedemne er kampen om de politiske partiers tilbagevenden til den politiske scene og modstandsbevægelsens opløsning i sommeren og efteråret 1945.

Henrik Lundbak har skrevet om befrielsesregeringen fra maj til oktober 1945 og har vist, at modstandsbevægelsens ministre fik en række taktiske indrømmelser f.eks. om straffelovstillæget og konfiskation af værnemagerfortjenester, men i de afgørende politiske spørgsmål havde de politiske partier fat i den lange ende, og modstandsbevægelsen udgjorde selvfølgelig heller ikke en enig front, når det kom til spørgsmål, der bevægede sig bort fra de snævert besættelsesrelaterede.⁸³ Den samme problemstilling kan følges i de afsnit af Henrik Lundbaks bog om Dansk samling (se ovenfor), der behandler partiets nederlag og opløsning og om forliset af bestræbelserne på en demokratisering af værnene, som havde været et af modstandsbevægelsen ønsker til fremtiden, specielt fremført af DKP.⁸⁴

I deres sikring af efterkrigsmagten anvendte de gamle partier både det nationale kort, at de havde været med til at sikre nationens overlevelse og også havde ydet deres bidrag i kampen mod besættelsesmagten og det politisk-ideologiske, at netop de stod for en demokratisering og velfærdsmæssig normalisering, samtidig med at de havde lært af forti-

⁸³ Henrik Lundbak: Modstandsbevægelsen i regeringen 1945, H. Dethlefsen og H. Lundbak (red.): Fra mellemkrigstid til efterkrigstid, 1998, s. 525-584.

⁸⁴ Palle Roslyng-Jensen: »En demokratisk og folkelig hær.« Modstandsbevægelsen og værnenes genopbygning efter maj 1945, H. Dethlefsen og H. Lundbak (red.): Fra mellemkrigstid til efterkrigstid, 1998, s. 629-670. Samt desuden: Mette Olsen: Da forsvaret snød modstandsfolkene, Arbejderhistorie 1998, nr. 1, s. 53-63.

den. Som led i denne strategi holdt Socialdemokratiet sig væk fra regeringsmagten efter valget i oktober 1945 og gennemførte de taktisk betegnede forhandlinger med DKP i sommeren 1945 om et enhedsparti. Niels Wium Olesen har beskrevet Socialdemokratiets strategi til at overvinde den såkaldte tillidskrise mellem partiet og arbejderklassen.⁸⁵ En hovedsag var her at udmanøvrere DKP, der nok stod styrket ved valget i 1945, men dog ikke så kraftigt som det selv havde forventet. Socialdemokratiets efterkrigsprogram spillede en vigtig rolle i denne proces, selvom programmet ikke blev ført ud i livet, da Socialdemokratiet overtog regeringsmagten fra 1947 i en nu mere styrket position.

Erindringspolitik

Ikke mindst de store partiers nationale strategi kom til at spille en stor rolle for forvaltningen af besættelsestidens historie i efterkrigstiden. På trods af skarpe modsætningsforhold mellem modstandsfolk og de store partiers ledere om fortolkningen af besættelsestiden, herunder ikke mindst den gennemførte samarbejdspolitik frem til den 29. august 1943, så blev slutresultatet en harmonisering, etableringen af en national og patriotisk erindring om besættelsestiden, hvor modstanden i en afpolitiseret form blev dominerende i opfattelsen af besættelsestiden, og bevidstheden om samarbejdspolitikken blev trængt tilbage. Disse opfattelser blev ganske vist ikke støttet af den videnskabelige historieskrivning, da den for alvor kom i gang, og de seneste 25 år heller ikke af undervisningslitteraturen, men de var desuagtet sejlivede og blev holdt frem ved mindedage og i meget af den offentlige debat. Historiekulturen om besættelsestiden er dog gradvist blevet svagere og tømt for indhold og den videnskabelige historieskrivning har ikke nået et massepublikum.⁸⁶ Sofie Baks undersøgelse af udviklingen af forestillingerne

⁸⁵ Niels Wium Olesen: Tillidskrisen. Socialdemokratisk politik mellem fortid og fremtid 1943-1947, H. Dethlefsen og H. Lundbak (red.): Fra mellemkrigstid til efterkrigstid, 1998, s. 585-628. – se desuden: Niels Wium Olesen: Denmark of the Future. The Political Line of the Danish Social Democratic Party 1944-47, in János Jemnitz ed.): The Democratic and Social Progress 1942-1945, Budapest 1997, s. 138-149.

⁸⁶ Claus Bryld og Anette Warring: Besættelsestiden som kollektiv erindring. Historie- og traditionsforvaltning af krig og besættelse 1945-1997, Roskilde Universitetsforlag 1998. Claus Bryld har samlet en række tidligere offentliggjorte artikler om bl.a. iscenesættelsen af besættelsestidens mindedage mv. i: Claus Bryld: Kampen om historien. Brug og misbrug af historien siden Murens fald, Roskilde Universitetsforlag 2001. Endvidere Hans Kirchhoff: Den store myte om det danske folk i kamp. Om besættelsen i dansk kollektiverindring, H. Dethlefsen og H. Lundbak (red.): Fra mellemkrigstid til efterkrigstid, 1998, s. 397-424. Henning Poulsen: »Denmark at war? The Occupation as Histo-

om oktober 1943 og de danske jøders redning når de samme resultater, om end det nationale element her står stærkere og det politisk-ideologiske svagere end i den generelle grundfortælling om besættelsestiden, som Bryld og Warring har som emne.

Anders Bjørnvad har skrevet om besættelsens monumenter i Danmark.⁸⁷ Bjørnvads bog indeholder en gennemgang og placering af monumenter, gravsten, mindesmærker mv., som er rejst i Danmark i tilknytning til 2. verdenskrig og besættelsen. Bjørnvad repræsenterer en ganske anden side af erindringspolitikken, idet han grundlæggende identificerer sig med de ideologiske forestillinger og den kontekst, hvori monumenterne blev rejst. At besættelsen fortsat er erindringspolitisk betydningsfuldt, viser antallet af mindsten rejst ved 50-årsjubilæet for befrielsen i maj 1995.

Etableringen af museer og arkiver for besættelsestiden, og her især modstandsbevægelsen, er et led i erindringspolitikken og dermed mindeforvaltningen. Hovedmuseet er helt klart Museet for Danmarks Frihedskamp eller mere udbredt, Frihedsmuseet i København. Museets leder, Esben Kjeldbæk, har gennemgået udviklingen i de opfattelser, der har ligget bag udstillingerne. Hovedtendensen er, at de fagligt begrundede standpunkter har fået stadig mere plads, og at der hermed gøres en indsats for at mindske det gab mellem den folkelige og den faglige besættelsesopfattelse, som Bryld og Warring har påpeget.⁸⁸

Kan det nationale genbruges?

Enhed og dualitet, struktur og aktør, konflikt og harmoni, konvergens og divergens, funktionalisme og intentionalisme, traditionalisme og revisionisme. Der er mange muligheder hvis besættelsesforskningen skal ordnes efter hovedsynspunkter i en overordnet ramme eller i et

ry«, i Stig Ekman & Nils Edling (eds.): *War Experiences, Self-image and National Identity. The Second World War as Myth and History*, Stockholm 1997, s. 104 ff. Henning Poulsen: »Danmark i krig? Besættelsens eftermæle«, *Magasin* (Det kongelige Bibliotek), 11, 1997, s. 26-35. I slutningen af 2001 udkommer desuden Aage Trommer: *Disse fem år. Tværsnit og indsnit. Danmark 1940-45*, Odense Universitetsforlag, som bl.a. indeholder refleksioner over besættelsesforskningen, herunder Trommers egen forskning og reaktionerne på den.

⁸⁷ Anders Bjørnvad : *Krigens monumenter 1940-1945*, Odense Universitetsforlag 1999.

⁸⁸ Esben Kjeldbæk: *Ting fra besættelsen – et museologisk essay*, H. Dethlefsen og H. Lundbak (red.): *Fra mellemkrigstid til efterkrigstid*, 1998, s. 359-394. For Frøslevlejren og Frøslevlejrens museum se desuden: Henrik Skov Kristensen: *Fra Frøslevlejr til Faarhuslejr: Brud og kontinuitet i en lejrverden*, Johnny Lauersen m.fl. (red.): *I tradition og kaos*, 2000, s. 203-237.

udviklingsperspektiv.⁸⁹ Her er valgt en ordning efter fortolkning i en national ramme og i en politisk-ideologisk ramme. Begge dele er rigt repræsenteret i besættelseslitteraturen fra 1995 til i dag, men hovedtendensen er dog, at de politisk-ideologiske problemstillinger affødt af den kolde krig langsomt udtynnes. Det er klart, at fremkomsten af et nyt materiale fra de tidligere sovjetiske arkiver må revitalisere en række diskussioner omkring især DKP og dets politik, men mere konsensusprægede standpunkter er på vej også på disse områder. Tilsvarende kan der også være behov for at placere og nuancere højrefløjens standpunkter og de bredere sammenhænge de indgik i, herunder forholdet til fascismen, som det f.eks. er sket med bogen om Dansk Samling.

De nationale problemstillinger er dog gennemgående mere levende og har virket motiverende og udfordrende på både historikere og offentligheden, men det er fortolkninger af det nationale, som er meget forskellige fra 1940ernes grundsynspunkter. De stærke humanitært prægede synspunkter omkring individets beskyttelse og dets rettigheder er én side, det brede demokrati og det nationale fællesskab, der fungerer inkluderende og ikke ekskluderende er en anden, og der er ingen tegn på, at der ikke kan optages nye problemstillinger i tilknytning hertil. Den danske besættelse bliver fortsat kun i ret beskedent omfang sat ind i en bredere europæisk ramme. Ulrich Herberts Bestbiografi viser, at det er en af de oplagte muligheder for at skabe ny viden og nye problemstillinger.

Besættelseshistorien er konstant præget af historikernes balancegang mellem forståelse på datidens præmisser og nutidens problemstillinger.⁹⁰ Hvad angår 1990erne og begyndelsen af det nye årtusinde, har de nutidige problemstillinger ændret sig mere radikalt end længe både på det politisk-ideologiske plan og det nationale plan, og det gør reformuleringer af besættelseshistorien naturlig. Der er derfor gode forklaringer på, at besættelsen stadig er central i dansk historieskrivning. Højrevenstreinddelingen er i dag knyttet til især global og national fordelingspolitik, og her har besættelsestiden ikke særskilt meget at sige os. Til gengæld er der ikke noget, der tyder på, at det danske samfund foreløbig kommer overens med en ny national rolle og ny national identi-

⁸⁹ Placeringen af litteraturen i disse kategorier falder uden for denne oversigts rammer. Opdelingen funktionalisme og intentionalisme jvf. Henrik Dethlefsen: *Arven fra Hæstrup*, H. Dethlefsen og H. Lundbak (red.): *Fra mellemkrigstid til efterkrigstid*, 1998, s. 333-358. For en række af de øvrige kategorier henvises til Claus Bryld og Anette Warring a.a.

⁹⁰ Synspunktet er udviklet af Claus Bryld i essayet »Med besættelsen som spejl« i: Claus Bryld: *Kampen om historien – Brug og misbrug af historien siden Murens fald*, 2001.

tet, og her er besættelsen fortsat aktuel, så der er ingen udsigt til, at besættelsesforskningen og historieskrivningen om besættelsestiden løjer af.